

Інститут історії України
Національної академії
наук України

Кам'янець-Подільський
державний історичний
музей-заповідник

Кам'янець-Подільська
міська рада

Всеукраїнська наукова конференція

**МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО
НА СХІДНОМУ ПРИКОРДОННІ ЄВРОПИ.
650 РОКІВ САМОВРЯДУВАННЯ
У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ**

Програма та матеріали

*м. Кам'янець-Подільський,
Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник,
міська ратуша (площа Польський ринок, 1),
20 вересня 2024 р.*

Київ – Кам'янець-Подільський
2024

УДК 342.553(477)(082)

М 12

М 12 Магдебурзьке право на східному прикордонні Європи. 650 років самоврядування у Кам'янці-Подільському : програма та матеріали всеукр. наук. конф. (м. Кам'янець-Подільський, 20 вересня 2024 р.). Кам'янець-Подільський : ФОП Панькова А. С., 2024. 102 с.

ISBN 978-617-7773-67-1

Видання містить тези доповідей учасників конференції, присвячені джерельній базі, зародженню, поширенню та функціонуванню європейського міського (магдебурзького) права на теренах України, а також розвитку міського самоврядування в парадигмі українського державотворення у середньовічний та ранньомодерний час.

УДК 342.553(477)(082)

ISBN 978-617-7773-67-1

© Інститут історії України Національної Академії наук України, 2024
© Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, 2024
© Автори, 2024

ОРГКОМІТЕТ

Смолій В. А.,
директор Інституту
історії України НАН
України

Блащук С. М.,
старший науковий
співробітник відділу
української
історіографії
Інституту історії
України НАН
України

Ващук Д. П.,
старший науковий
співробітник відділу
історії України
середніх віків і
раннього нового часу
Інституту історії
України НАН
України

Назаренко Д. М.,
заступник міського
голови Кам'янець-
Подільської міської
ради

Челядіна Н. М.,
завідувач відділу
культури Кам'янець-
Подільської міської
ради

Овчарук Т. С.,
завідувач відділу
туризму Кам'янець-
Подільської міської
ради

Карпова Т. М.,
в. о. директора
Кам'янець-
Подільського
державного
історичного музею-
заповідника

Калуцький С. С.,
завідувач науково-
експозиційного
відділу Кам'янець-
Подільського
державного
історичного музею-
заповідника

Хоптяр А. Ю.,
провідний науковий
співробітник
Кам'янець-
Подільського
державного
історичного музею-
заповідника

ПРОГРАМА

(м. Кам'янець-Подільський, 20 вересня 2024 р.)

12.30–13.00. Реєстрація учасників

13.00. Відкриття

**Вітальне слово міського
голови Кам'янця-Подільського Михайла Посітка**

Засідання 1

Модератор: **Сергій Калуцький**

Дмитро Ващук

ПРИВІЛЕЙ КНЯЗІВ КОРІАТОВИЧІВ 1374 р.:
ВІДЛУННЯ ЧОТИРЬОХ СТОЛІТЬ

Анатолій Павко

СУТНІСТЬ, ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ, ЗАГАЛЬНІ
ПРИНЦИПИ, ОСОБЛИВОСТІ ДІЇ МАГДЕБУРЗЬКОГО
ПРАВА В УКРАЇНСЬКИХ САМОВРЯДНИХ МІСТАХ:
ПОВЧАЛЬНИЙ ДОСВІД УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Яна Павко

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО В УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ
ТА ЗНАЧЕННЯ

Олена Готра

РОЛЬ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА У РОЗВИТКУ
МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

Інна Гурова

САМОВРЯДНІСТЬ ЯК МЕНТАЛЬНА РИСА
УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Валентин Пагор

ГРАМОТА КНЯЗІВ КОРІАТОВИЧІВ КАМ'ЯНЦЮ-
ПОДІЛЬСЬКОМУ НА САМОВРЯДУВАННЯ 1374 р.:
СПРОБА АНАЛІЗУ ЗМІСТОВОЇ ЧАСТИНИ

Андрій Хоптяр

ВІРМЕНСЬКИЙ ТА РУСЬКИЙ (УКРАЇНСЬКИЙ)
МАГІСТРАТИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО: ДО
ПИТАННЯ ПРО НАЗВУ ТА ФУНКЦІЇ В КОНТЕКСТІ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО САМОВРЯДНОГО ПРАВА

Андрій Задорожнюк

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО – ОСНОВА ЦЕХОВОГО
УСТРОЮ РЕМІСНИКІВ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

Наталія Білоус

МІСЬКІ КНИГИ КАМ'ЯНЦЯ XVI ст.:
ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДЖЕРЕЛ

Анна Кулішова, Валентин Пагор

ГРАМОТИ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ
КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО (XVI–XVIII ст.)

15.30–16.00. *Перерва на каву*

Засідання 2

Модератор: **Дмитро Ващук**

Анатолій Трембіцький

ВПЛИВ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА НА МИТНУ
СПРАВУ І ТОРГІВЛЮ НА ПОДІЛЛІ

Володимир Лазаренко

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Сергій Гальчак

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ІНСТИТУЦІЙ МІСЦЕВОГО
САМОВРЯДУВАННЯ У НАЙДАВНІШИХ МІСТАХ
І МІСТЕЧКАХ ВІННИЧИНИ

Анатолій Лисий

ДО ПИТАННЯ ПРО ВІННИЦЬКУ МАГДЕБУРГІЮ

Андрій Блануца

ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ НЕРУХОМОГО МАЙНА

КИЇВСЬКИХ МІЩАН У САМОВРЯДНОМУ КИЄВІ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

Ганна Доманова

ПРИВІЛЕЇ ПОЛЬСЬКИХ КОРОЛІВ НА
САМОВРЯДУВАННЯ ЗА МАГДЕБУРЗЬКИМ ПРАВОМ
МІСТАМ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ

Олена Кужельна

"АПОСТОЛИ" МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА. ДО
ПИТАННЯ ПРО ЧИСЕЛЬНІСТЬ І ПЕРСОНАЛЬНИЙ
СКЛАД РАЙЦІВ У МАГІСТРАТАХ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ

Олег Олійник (*Івано-Франківськ, Україна*)

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО У МІСТІ СНЯТИН

Акаш Крішан

(Р)ЕВОЛЮЦІЯ МІСЬКОГО УРЯДУ В КОВЕЛІ У 1611 р.

Любов Сердуніч

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО У МІСТЕЧКУ СТАРА
СИНЯВА НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ

Олена Фесько

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО НА СУМЩИНІ,
МІСТО КРОЛЕВЕЦЬ

Руслан Зелінський

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО В ЛІТИНІ: ВИТОКИ
ГЕРАЛЬДИКИ МІСТЕЧКА

Юрій Степанчук

АНАТОЛІЙ ЛИСИЙ – ДОСЛІДНИК
МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА НА ПОДІЛЛІ
(ДО 80-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

19.00–20.00. **Виїзна панельна дискусія** (перша експозиційна зала
музею "Кам'янець-Подільський замок: від князівської резиденції
до історичного музею", Старий замок, вул. Замкова, 16)

20.00. **Святкова вечора**

ПОВАЖНІ УЧАСНИКИ КОНФЕРЕНЦІЇ!

Із великою приємністю вітаю Вас у древньому Кам'янці-Подільському. Як очільник громади, щиро дякую, що Ви зголосилися взяти участь у цій непересічній науковій події, присвяченій 650-й річниці його першої писемної згадки.

7 січня 1374 року володарі Поділля князі Юрій та Олександр Коріатовичі надали мешканцям нашого міста привілеїв на самоврядування

за зразком магдебурзького права. Відтоді Кам'янець-Подільський вийшов на історичну арену, як один із ключових урбаністичних центрів краю.

Перечитуючи його текст, розумію, що мої далекі попередники жили у не менш бурхливий і складний час і вирішували ті ж проблеми й виклики.

"А ятки суконні, крамні, шевські, хлібні, різничі і лазню князь віддає місту: скільки буде прибутку з того, те місту має належати, щоби міщанам зміцнити місто для себе" – це слова грамоти про підтримку підприємництва, добробут міста, посилення його обороноздатності від ворогів. Промайнули століття і сьогодні в цей нелегкий час для країни ми підтримуємо не лише наш місцевий бізнес, а й допомагаємо бізнесу з територій бойових дій. З початку повномасштабного вторгнення російського агресора в Україну, Кам'янець гостинно надав площі для 27-ми релокованих підприємств, а це – понад 300 нових робочих місць. Підтримується інфраструктура громади, завдяки роботі 18-ти комунальних підприємств, 5-ти некомерційних комунальних підприємств. На території міста продовжують здійснювати свою діяльність 34 промислових підприємства основного кола. Кожен

на своєму місці забезпечує життя громади й допомогу українському війську.

Свого часу князі Юрій та Олександр Коріатовичі, обстоюючи права тогочасних оборонців краю і міста, постановили, щоб *"боярин, або служебник княжий, або землянин"* судилися окремим княжим судом на замку. То ж і в наш буремний час Кам'янець-Подільська громада докладає вагомі зусилля для соціального захисту ветеранів московсько-української війни, їх матеріальної і психологічної підтримки, виділяє значні суми із міського бюджету для допомоги Збройним силам України та разом з волонтерами проводить благодійні акції, різні заходи. Ми беремо на себе відповідальність і підтримуємо родини наших загиблих Героїв через муніципальні допомоги (витрати на поховання, вшанування через меморіальні дошки, облаштування місця пам'яті в Сквері Героїв, надання пільг на житлово-комунальні послуги, виплати матерям загиблих захисників та неповнолітнім дітям тощо). Громада пам'ятає і шанує кожного: усім захисникам, полеглим в російсько-українській війні міська рада посмертно надає статус Почесного громадянина Кам'янця-Подільського...

Всі ми сьогодні працюємо на Перемогу, заради нашого майбутнього. Вам, літописці сьогодення, бажаю плідної роботи, ясної пам'яті, інтелектуальних перемог і, – закохатись в наш сивочолий Кам'янець-Подільський.

**СЛАВА УКРАЇНІ!
ГЕРОЯМ СЛАВА!**

*Міський голова Кам'янця-Подільського
Михайло ПОСІТКО*

МІСЬКІ КНИГИ КАМ'ЯНЦЯ XVI ст.: ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДЖЕРЕЛ

НАТАЛІЯ БІЛОУС

(Київ)

Дослідження міських актових книг, які є продуктом діяльності міських канцелярій, не є популярними в Україні. Виняток становлять тільки книги ранньомодерного Львова. Міські книги давнього Кам'янця, що вціліли до наших днів, нині зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в Києві у фонді № 39, який налічує 166 актових книг за період 1521–1800 рр. До Києва ці книги потрапили ще в середині XIX ст. Згідно з указом Сенату від 2 (14) квітня 1852 р., у Києві, Вітебську та Вільнюсі були створені центральні архіви книг актів цивільного стану. Всі установи, які провадили книги реєстрації актів цивільного стану на українських територіях, мали укласти їхній опис і надіслати до Києва. У 1852–1854 рр. з повітових судів, магістратів та інших установ 25 міст і містечок Київської, Подільської та Волинської губерній до Київського центрального архіву давніх актів було надіслано 5833 книги та понад 453 000 окремих документів за останні століття до 1799 р. включно.

Метою мого дослідницького проекту було охарактеризувати зміст (визначити тип актів і приналежність до канцелярії) кам'янецьких міських книг XVI ст., дати їх зовнішню характеристику згідно з визначеними критеріями (сучасна назва книги, реальна назва, крайні дати, мова актів, види актів, продуцент (wytwórca), формат книги, кількість аркушів, зовнішній опис). З огляду на те, що не збереглося жодних інших раніших книг Кам'янця, вони є найдавнішим продуктом міської канцелярії і становлять надзвичайно цінне джерело для дослідження історії цього міста. Побіжний аналіз записів, зроблених у них, засвідчує значний інформаційний потенціал та широке коло тем з міської проблематики, які можна досліджувати: міське судочинство за магдебурзьким правом, торгові зв'язки купців, зовнішні контакти міської громади, внутрішні міські конфлікти, ринок місь-

кої нерухомості, міське землеволодіння, успадкування і відчуження майна тощо.

У XVI ст. населення Кам'янця де-юре поділялося на три етнічні громади за віровизнанням: католики, православні та вірмени. Кожна громада мала окрему дільницю в місті, своє самоврядування (війтів, райців, старост та інших міських урядників), користувалася окремими правовими системами (магдебурзьким, вірменським і руським правом) та власними мовами.

Згідно з дослідженнями сучасного краківського професора Кшиштофа Стопки, в установах магдебурзької юрисдикції Кам'янця спочатку використовували німецьку та латинську мови, а потім латинську та польську, як у Кракові. Однак, варто зазначити, що в цих книгах не вдалося знайти жодних записів німецькою мовою або якісь згадки про німців – жителів міста. Німецькі прізвища зустрічаються лише у новоприбулих осіб з Кракова (наприклад, Якуб Геленберг). Можна лише припустити, що у XV ст. такі книги провадилися, але в XVI ст. всі міські книги Кам'янця укладалися латинською мовою, лише під кінець XVI ст. трапляються фрагменти польською, а в XVII і XVIII ст. – переважно польською. Кам'янецькі міські книги збереглися фрагментарно з 1521 р., їх укладали писарі польської канцелярії в ратуші.

На жаль, книги руської громади, які мали би вестися руською мовою, не збереглися. Не залишилося жодних виписів (екстрактів, облят) з книг руської канцелярії. Натомість наявні чимало актів у міських книгах польської громади, де русини і вірмени ставали перед їхнім судом, коли вирішувалися спірні питання з представниками цієї громади. Вірмени провадили своє діловодство кипчацькою та вірменською мовами і мали окрему канцелярію. Центральна державна влада зверталася до всіх представників різних етнічних громад латинською або польською мовами. Цими мовами королі видавали укази у спірних питаннях між представниками різних етнічних громад, а також надавали та підтверджували привілеї для них.

З 20-ти збережених кам'янецьких міських книг за XVI ст. 9 походять з війтівсько-лавничої канцелярії, 3 – з радецької, 1 – зібрання актів різних судів – земського і міського, 8 – з вірмен-

ського суду. На сьогодні три книги в'їтівсько-лавничого суду та всі книги вірменського суду (27 включно з XVII ст.) відскановані і доступні в онлайн-режимі на сайті ЦДІАК України.

Вісім книг цієї серії належали вірменській громаді (№ 8, 11, 12, 14, 15, 17, 19а), вони написані вірменською та кипчацькою мовами, мають оригінальні обкладинки з орнаментальним тисненням. На відміну від латиномовних книг, вони докладно вивчалися і описувалися істориками (В. Григорян, А. Гаркавець). Загалом стан збереження усіх кам'янецьких книг є задовільним, оскільки вони реставрувалися. Пагінацію (нумерацію сторінок) проведено двічі: у XIX ст., а в XX вона була уточнена, додано оправи з картону до книг, які втратили оригінальні шкіряні. Тематика вписаних актів є характерною для тієї категорії книг. Акти вписували представники канцелярії на подання шляхти (у спірних питаннях з міщанами), містян з Кам'янця та з інших поселень, передміщан, зрідка – духовенства, селян з навколишніх сіл. У книгах радецького суду бракує фінансової документації (актів міських доходів і видатків), актів прийняття до міського права, що дає підстави припускати існування колись окремих таких книг.

Перша за архівним описом книга – велика збірка на 2005 арк. актів судів різних юрисдикцій: земського суду за 1559–1644 рр. (арк. 3–40 зв.), гродського і радецького за 1646–1667 рр. (арк. 41–64 зв.), тут також містяться мандати і королівські привілеї XVII ст., від арк. 65 і далі – записи XVIII ст., квитанції про сплату податку 1775 р., наприкінці – квит про сплату податку з десятого грошу 1794 р. Наступна за порядком книга № 2 належала в'їтівсько-лавничому суду, провадилася в період 1521–1547 рр. писарем Миколаєм. У неї збереглася оригінальна шкіряна палітурка, має таку назву: "Acta advocatialis Camenecensia", з витертим написом внизу, це дутка, розмір 11 x 30 x 7, має 440 стор., написана латинською мовою. Книга № 3 за 1554–1563 рр. має оригінальну палітурку з назвою: "Acta advocatialis Camenecensia in Terra Podoliae", з відтиском власного герба війта Станіслава Самбора, має розмір 11 x 32 x 5, напис: "Sumptu proprio famati Stanislai Sambor advocati ordinarii civitatis Camenecensis comparata die

undecima mensis Octobris Anno Domini millesimo...". Далі оригінальний напис заклеєний архівістами. Книга налічує 318 сторінок зі зворотами. Збереглась окрема книга тестаментів (справа № 4, обсягом 112 арк.), яку писарі оформлювали досить тривалий період – 26 років – у 1554–1580 рр. Вона не має оригінальної палітурки і титулу. До неї вписано загалом тестаменти 146 осіб, 8 інвентарів майна та кілька актів поділу майна. Поодинокі акти останньої волі вписувалися також в інші книги. Книга № 5 – війтівсько-лавнича за 1555–1559 рр., має повний формат (20 x 30 x 4) і 190 стор. Оригінальна палітурка та титул цієї книги не збереглися, вона оправлена в зелений картон XX ст. Детальний опис цих та інших книг Кам'янця представлено в окремих публікаціях авторки (Natalia Biłous. Kamieniec Podolski. *Księgi miejskie z obszaru Królestwa Polskiego do roku 1600*. Katalog. (Folia Jagiellonica. Fontes 22). Red. Z. Noga, B. Drzewiecki. Warszawa-Kraków: Księgarnia Akademicka, 2024, S. 93–99; *Księgi miejskie kamienieckie z XVI wieku. Treść i wartość źródłoznawcza. Pisarze i księgi miejskie z Królestwa Polskiego doby jagiellońskiej*. Studia i materiały. Kraków: "Księgarnia Akademicka", 2024. S. 187–202).

Таким чином, записи, внесені до кам'янецьких книг польської канцелярії, відображають різноманітний національний склад міської громади: до досліджуваних книг вносилися записи представників різних національностей та мешканців різних юрисдикцій. Польська канцелярія була важливим осередком розвитку міщанської писемної культури Кам'янця, репрезентувала високий рівень освіти канцеляристів міста, передусім міських писарів. Загалом, кам'янецькі міські книги XVI ст. дають багато цікавих даних для вивчення різних тем з історії Кам'янця, життя його мешканців, діяльності міської канцелярії та правової культури, а також інших проблем міської історії. До сьогодні ці книги залишаються майже невикористаними і чекають на своїх дослідників.

ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ НЕРУХОМОГО МАЙНА КИЇВСЬКИХ МІЩАН У САМОВРЯДНОМУ КИЄВІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

АНДРІЙ БЛАНУЦА

(Київ)

Працюючи з джерелами Російського державного архіву давніх актів у Москві, нам вдалося опрацювати кількадесят документів із фонду "Помісно-вотчинні архіви Південно-Західних земель XVI–XIX ст." (Ф. 1473, Оп. 1), які розкривають цікаві сторінки із життя київських міщан та шляхти другої половини XVI–XVII ст.

Значну частину цих джерел дослідниця Н. Білоус використала у своїх книгах ("Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування" та "Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст."), більшість з них за мікрофільмованою копією ЦДІАУК. Утім залишилися й неопрацьовані нею, принаймні вони не використані у роботах, зокрема чотири документа із згаданого фонду, які в описі віднесені до підрубрики "Басанські". Ці документи уведені до наукового обігу автором у 2013 р. (Див.: Блануца А. Кошколдеї-Басанські: документи до історії київської родини (остання чверть XVI ст.). *Ukraine Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. Київ, 2013. Т. II. С. 228–242).

У цьому фонді справи з історії київських родин сформовані за принципом родової приналежності. Так, справи №№ 14–17 за 1578–1600 рр. віднесені до підрубрики "Басанські". Їх зміст проаналізований та відповідні документи опубліковані автором у вище згаданому окремому дослідженні. справи №№ 18–22 за 1572–1583 рр. віднесені до підрубрики "Богдановичі". Так, справа № 18 – це тестамент київської міщанки Тетяни Кругликової, дружини Микити Богдановича (на 4-х аркушах), та випис із книг судових справ київської ратуші зі змістом цього акту (на акр. 5–8 зв.). Справа № 19 – тестамент самого київського міщанина Микити Богдановича. Своїм заповітом тестатор * передавав дім,

*Тестатор – особа, яка заповідає своє майно.

який купив у Федора Ходики, Софії Ходичиній та її сину Федору, бо сам був бездітним. Справа № 20 – купча київської міщанки Домни Степанівни Климович Митку Богдановичу на будинок у Києві на ринковій площі за 20 кіп грошів литовських. Справа № 21 – купча київського міщанина Власа Сергєєвича своєму пасинкові Микиті Богдановичу на будинок у Києві поблизу лікарні. Справа № 22 – лист Федора Богдановича про отримання ним у спадок нерухомості у Києві після смерті Тетяни Кругликової та Микити Богдановича.

Справи №№ 70–73 віднесені до підрубрики "Дублинські" і стосуються нерухомого майна родини у Київському повіті за 1530–1609 рр. Зокрема, справа № 70 – тестамент Духни Дублинської від 3 лютого 1554 р., яким тестаторка заповіла дітям Григорію та Феді будинок та дворище у Києві, а також землеволодіння у селищі Басані за р. Трубіж у Київському повіті. Справа № 71 – випис із книг гродських Київського повіту різних документів Феді Наганської (дочки Духни Дублинської) про передачу своєму братові Григорію нерухомості у Києві та Київському повіті. Справа № 72 – лист черкаського і канівського старости Остафія Дашковича про надання Стефану Дублинському (чоловікові Духни Дублинської) маєтності Басані у Київському повіті (цей документ подаємо у додатку до дослідження). І справа № 73 – купча Феді Іваніві Наганської своєму братові Григорію Степановичу Дублинському своєї 1/3 частини маєтності Басані.

Справи №№ 174–178 за 1540–1578 рр. віднесені до підрубрики "Кобизевичі" і стосуються однойменної київської родини. Справи №№ 179–183 за 1579–1628 рр. віднесені до підрубрики "Кривковичі" і містять цінну інформацію про нерухомість київської родини, а також її рухоме майно, детально описане в інвентарі маєтку Юревичі у Київському повіті за 1594 р. (Справа № 180).

Справи №№ 369–371 за 1602–1653 рр. віднесені до підрубрики "Рожновські" і містять документи про умови володіння маєтком у Київському повіті Юрієм Рожновським.

Справи №№ 535–539 за 1582–1605 рр. внесені до опису фонду під назвою підрубрики "Тиші Биковські". Це в основному документи застави нерухомості та боргові записи по цій родині

нерухомості – маєтку Криниці у Київському повіті. Також у справах № 538 та № 539 містяться судові вирoki щодо втечі селян з маєтку Криничі до володінь Василя Ходики.

Справи №№ 574–583 за 1557–1604 рр. віднесені до підрубрики "Ходики-Креницькі". Представники роду Ходик викупили маєток Криниці у Тиш Биковських і відповідні документи представлені у цій підрубриці, а також інші документи про набуття та продаж нерухомості у Києві.

Окрему групу справ складають документи, віднесені до підрубрики "Разное". Це справи № 952–987 за 1547–1600 рр. З-поміж низки документів, для нас важливою є справа № 963 за 1579 р. Згідно її змісту, київський воевода князь Костянтин Острозький жалував слугі київського замку Михайлові Ручинському пусте дворище у Києві, назване Янковське, а також пусте пасовище між Кирилівською та Миколо-Йорданською церквами, назване Малининське.

Таким чином, документи з описаного нами фонду містять цінну інформацію про нерухоме майно київських міщан та шляхти у XVI – початку XVII ст. У перспективі було б корисним здійснити публікацію усіх документів з цього фонду, що стосуються Києва та Київського повіту.

24.04.1530 г. Данная запись (лист) Остафия Дашковича Стефану Дублинскому на имение Басаны воеводства Киевского, данное им в приданое за своей сестрой Духной.

Я, Остафей Дашкович, староста Черкасский и Каневский, чиню явно сим моим листом каждым добрым людем, нынешним и потом будучим потомком его будет видети або чтучи его слышати, выдал есми сестричку свою роженую на имя Духну за пана Стефана Дублянског(о) и дал есми ему за тою моею сестричкою отчизну свою власную имене мое на имя Босан у Киевском повете з борными землями из бобровыми гоны, и з ловы, и з ловищи, и з лесы и со всеми доходы, што колвек прислухало к тому моему имену, ничог(о) на себе не оставляючи ему самому и его жоне, то ест сестричке и их детем вечно и непоручно. И на то есми ему дал сес мой листь под моею печатю.

П(и)сан у Каневе под лет Бож(его) нарож(еня) 1000 и
пятьсот 30, м(е)с(е)ца апрел(я), 24 ден, индикт 4.

ПРИВІЛЕЙ КНЯЗІВ КОРІАТОВИЧІВ 1374 Р.: ВІДЛУННЯ ЧОТИРЬОХ СТОЛІТЬ*

ДМИТРО ВАЩУК
(Київ)

Документальна спадщина князів Коріатовичів під час їхнього владарювання у Подільському князівстві на сьогоднішній день є надзвичайно обмеженою. Відомі писемні грамоти (на сьогодні – 7 шт.) охоплюють хронологічний проміжок від 1374 по 1392 рр. і є достатньо опрацьованими науковцями. Вони стосуються різноманітних пожалувань на теренах Подільського князівства. Одним із найцікавіших документів, на наш погляд, є грамота Юрія та Олександра Коріатовичів від 1374 р. Вважається, що саме цей документ фіксує першу писемну згадку про Кам'янець, а також можливе отримання містом магдебурзького права.

Документ писано на замку в Кам'янці. Стосовно датування, то у різних списках фіксується наявність двох дат: 7 листопада або 7 лютого. Проте у тексті паралельно зазначалась інша: День Св. Іоанна Хрестителя. Це стало аргументом для М. Грушевського, щоб датувати документ 7 січня. Ця дата прийнята і нами.

Наявність у тексті документа "війта" дала підставу стверджувати про отримання Кам'янцем магдебурзького права. Дискусії щодо цього питання тривають і до сьогодні. На наш погляд, варто погодитись із думкою Ю. Сіцінського про те, що окремі положення цієї грамоти стосувались самоврядування, а *"дійсне магдебурзьке право надано було Кам'янцю пізніше: в 1432 р. була видана Кам'янецькому войту грамота, що підтверджувала, німецьке чи магдебурзьке право"*. Інше питання, хто саме міг користуватись правами: усе місто чи представники окремих громад. У тексті документу 1374 р. маємо таке повідомлення: *"Zešmi*

* Підготовлено за фінансової підтримки Канадійського інституту українських студій Альбертського університету.

przywabili k sobie Miasto Sadki do Kamień[ca] Miasta...". Тобто, князі Коріатовичі запросили до Кам'янця на постійне проживання мешканців міста Садки і надали їм відповідні пільги, зазначені у грамоті. На сьогодні, с. Садки знаходиться у Польщі, Накельського повіту Куявсько-Поморського воєводства і відоме ще із XII ст. Зважаючи на близькість до німецьких земель, видається ймовірним, що саме цей населений пункт згадано у привілеї 1374 р. (на цей момент звертав увагу С. Крамар). Також про вихідців із німецьких земель чи їх нащадків писав В. Михайловський. Саме так, на його думку, ототожнювали себе *"протягом XV ст. кам'янецькі міщани, які вирішили перейти під міську юрисдикцію Львова"*. Зрештою, питання кому ж адресований привілей 1374 р. поки що залишається відкритим.

Оригінал привілею до нашого часу не зберігся. Дослідники користуються лише пізнішими копіями, які докладно розглянуто в одній із наших публікацій. При розгляді списків, які зберігаються у Державному архіві Хмельницької області, помітили цікаву деталь: до тексту привілею звертались у кінці XVIII ст. під час судового розгляду щодо земель навколо міста. Зокрема, у *"Доповіді економічної експедиції стосовно справи у Цивільному Департаменті Подільського Головного Суду про захоплення земель суміжними власниками у м. Кам'яниці"* йдеться про судовий розгляд між міщанами та власниками маєтків у навколишніх селах: Панівці, Боришківці, Кульчіївці, Цибулівка та Зубрівка. У *"Доповіді..."* повідомлялось про спробу видати привілей Коріатовичі 1374 р. за фальсифікат: *"вчинили повідомлення про сфальшування ніби-то привілея князів Коріатовичів"*. Проте рішенням комісарів від 27 лютого 1783 р. його визнано *"істинним і не сумнівним"* (ДАХмО, ф. 120, оп. 1, спр. 1631, арк. 7), за спробу фальсифікації винним (Марковський та Перетяткевич) встановлено штраф у розмірі 1000 гривень, а розгляд справи наказано продовжити. Відмітимо також, що справа мала продовження у Волинському надвірному суді, котрий своїм рішенням від 24 листопада 1799 р. підтвердив справжність документу: *"вище написаний привілей визнано важливим та таким, що не підлягає жодним сумнівам"* (ДАХмО, ф. 120, оп. 1, спр. 1631, арк. 51 зв.).

Отже, не зважаючи на давність привілею, зміст окремих його положень навіть за декілька століть відігравав надзвичайно важливу роль щодо розмежування земельних володінь навколо Кам'янця-Подільського. Це і пояснює наявність не лише різних списків, а й рішень під час судових процесів щодо його автентичності.

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ІНСТИТУЦІЙ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У НАЙДАВНІШИХ МІСТАХ І МІСТЕЧКАХ ВІННИЧЧИНИ

СЕРГІЙ ГАЛЬЧАК
(Вінниця)

Місцеве самоврядування, під яким розуміється політико-правовий інститут народовладдя, має давню історію становлення й розвитку. Ще древні слов'яни, котрі на теренах Вінниччини відомі під цією назвою з III–V ст. н. е., усі найважливіші питання громадського життя, як і їхні предки протослов'яни, вирішували на народних зборах всією общиною. За словами візантійського історика Прокопія Кесарійського, слов'яни "здавна живуть у народоправстві (демократії), і тому у них щастя і нещастя вважаються справою спільною".

Подальшого розвитку колективне вирішення назрілих проблем набуло в період існування Київської Русі – першої східнослов'янської держави, до складу якої входили й землі Поділля. Найважливіші питання державної ваги вирішувалися на княжих з'їздах (немах). Практикувалися і народні віче (збори), на яких простолюди нерідко обирали князів, затверджував договори з ними. Органом місцевого самоврядування на селі в ті часи була верв – спершу родова, а згодом і територіальна сільська громада. Члени верви мали спільну власність на землю та сільськогосподарські угіддя, були зв'язані круговою порукою і несли взаємну відповідальність за вчинені злочини та сплату данини.

Крім Київської Русі в часи Середньовіччя місцеве самоврядування зародилося і в деяких інших державах Європи, розвивалося як форма громадського самоврядування. Класичної форми набуло в європейських містах, де з XIII ст. (на той час Київська Русь через навалу монголо-татарських орд припинила своє існування) здійснювалося у вигляді магдебурзького права – таку назву отримали кодифіковані в тому ж XIII ст. норми звичаєвого права і судових правил німецького міста Магдебурга. За цим правом місто звільнялося від управління й суду феодала (власника), отримувало самоврядування і власне судочинство. Магдебурзьке право визначало порядок виборів і функцій бургомістра, магістрату, суддів й судових радників, регулювало діяльність купецьких гільдій і ремісничих цехів, торгівлю, опікунство, успадкування та інші міські справи.

Протягом XIII–XVIII ст. магдебурзьке право поширилося на всю Західну Європу, а також Польщу та Литву, звідти потрапило на територію України. Вже в XIV ст. його дістали міста Галичини, Волині, а також Поділля. На Вінниччині у 1448 р. першим цього права удостоїлось місто Хмільник. У XVI ст. королівські грамоти на самоврядування отримали ще 19 міст Поділля, що адміністративно-територіально входили тоді до складу Подільського та Брацлавського воєводств Речі Посполитої, зокрема, Бар (1538–1540 рр.), Ялтушків (1548 р.), Уланів (1552 р.), Шаргород (1588 р.) (Подільське воєводство), Брацлав (1564 р.), Літин (1578 р.), Немирів (1581 р.) (Брацлавське воєводство) та ін. В наступному столітті зазначеними привілеями стали користуватися Копайгород (1624 р.), Вінниця (1640 р.), у XVIII ст. – Гайсин, Гранів, Кіблич (1744 р.), Тульчин (1787 р.).

Були міста, яким воно поновлювалося кілька разів. Так, відомий подільський історик В. Д. Отамановський висловлює припущення, що у 1640 р., коли король Польщі Владислав IV жалував Вінниці грамоту на магдебургію, то це було відновленням тих прав, які міщани мали до 1580 р., коли згорів міський замок, а з ним і всі документи. За іншою версією ці права відібрав свого часу вінницький староста В. Калиновський, котрий правив у місті у 1604–1613 рр. Ще один авторитетний історик В. Б. Ан-

тонович наводить зовсім іншу дату жалуваної грамоти для Вінниці – 1630 р.

У більшості же міст та містечок Поділля, в т. ч. Вінниччини, – незначних поселеннях на межі з Диким Полем, яким зміцніти в економічному й правовому розумінні перешкождали незліченні набіги татар, – воно надавалось здебільшого штучно з певною метою та за певних умов. Різноманітні пільги, звільнення на кілька років від податків, запровадження ярмарків, введення окремого судочинства для міщан – все це мало викликати заселення й зростання міст. В деяких випадках саме колонізація була основною умовою пожалувань.

Норми магдебурзького права стосувалися міщан – одного із суспільних станів в Україні, що складався з різних верств міського населення. На Поділлі вони керувалися магдебурзьким правом майже п'ять століть. Проте, як вказують архівні джерела, самоврядування, тобто судова, військова та господарська автономія, було під силу лише тим містам, де міська громада досягала певного рівня самосвідомості та згуртованості. У боротьбі за автономію городянам часто доводилося витримувати нелегку політичну та економічну боротьбу з власниками міста або ж поставленими від влади старостами та війтами. Загалом прагнення до незалежності коштувало дуже недешево. Адже міщанські громади, навіть при наявності магдебурзького права, продовжували обкладатись королем або місцевою знаттю цілим рядом повинностей.

Ідеї та практика місцевого самоврядування знайшли також широке втілення в інститутах козацької демократії в період існування Запорізької Січі – української військово-політичної організації, автономного утворення у межах Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Гетьманщини, Кримського ханства, Російської імперії.

Запорізька Січ сформувалася на добровільних засадах з чоловіків незалежно від національності за умови православного визначення, знання української мови та після випробувального терміну. Запорізька Січ поділялася на січових (безшлюбних) та сімейних козаків. У XVIII ст. з'явився також поділ на військових

товаришів, зобов'язаних відбувати військову повинність, і посполитих, що сплачували податки до скарбниці. Запорізька Січ в організаційному плані в мирний час поділялася на 38 куренів на чолі з вибраними курінними отаманами. Під час воєнних операцій – організовувалася в полки (як відомо, в різний час такі полки існували й на території Вінниччини: Брацлавський, Кальницький, Вінницький, Ладижинський, Могилівський, Чечельницький).

Найвищим органом влади була військова рада, що збиралася регулярно тричі на рік (1 січня, на Великдень, 1 жовтня) і за бажанням запорожців. У XVIII ст. регулярні військові ради відбувалися лише 1 січня. На раді вирішувалися найважливіші питання – вибору кошового отамана та військової старшини і розподілу земель, війни та миру, воєнних походів, покарання злочинців. Кошовий отаман і військова старшина звітували на раді за річну діяльність. Землі розподілялися на основі жеребу на один рік – між куренями, старшиною, духівництвом та сімейним козацтвом. Існували ради кошового отамана, а також паланкові збори, що вирішували переважно господарські справи сімейного козацтва.

На чолі Запорізької Січі стояв кошовий отаман, який мав великі повноваження і владу. Втім, важливі справи кошовий вирішував, тільки збираючи військову раду. До військової старшини належали: військовий суддя (заступник кошового), військовий писар, військовий осавул. Рангом нижче були військові службовці – довбиш, пушкар, толмач, кантаржей, шафар, канцеляристи, шкільні отамани, булавничий, бунчужний, хорунжий. Місцевий щабель влади займали громадські отамани.

Запорізька Січ територіально поділялася на паланки – області з власним самоврядуванням. До 1768 р. їх було 5, згодом – 8, у 1770-х рр. – близько 10. Щорічно на основі жеребу землі паланок отримували ті чи інші курені. Управління паланками здійснювала паланкова старшина. Її обирали під час військової ради на один рік, з 50-х рр. XVIII ст. паланкову старшину призначав Кіш Запорізької Січі. Система козацької демократії функціонувала допоки існувала сама Запорізька Січ.

Також окремою сторінкою є практика місцевого самоврядування під час перебування України у складі Російської імперії. Тоді правові норми та інститути влади, що діяли в імперській Росії, поширено на новоприєднані українські території. Спершу це було станове самоврядування, яке стосувалося лише окремих категорій (станів) населення. На підставі Жалуваної грамоти дворянству від 1785 р. в імперії почали виникати дворянські зібрання – органи дворянського станового самоврядування. 1793 р. грамота була поширена на українську шляхту та козацьку старшину. Повсюдно дворянські зібрання уособлювали владу дворянства на місцях.

Загалом існували губернські та повітові дворянські зібрання, до складу яких входили спадкові дворяни (не молодші 25-ти років), що відповідали майновому, освітньому та службовому цензам. Вони вирішували дворянські та місцеві питання (збирали гроші на місцеві потреби, подавали скарги до Сенату або імператорові, займалися опікою дворян-сиріт, вдів та ін.), звіряли родовідну книгу, виключали з неї осіб, котрі зганьбили себе, обирали губернських та повітових предводителів дворянства, справників та інших станових посадових осіб тощо. Збережені архівні документи повідують, що діяльність предводителів дворянства Бершадського, Вінницького, Липовецького, Літинського, Могилів-Подільського повітів у першу чергу спрямовувалась на охорону станових привілеїв дворянства, зміцнення самодержавства.

У тому ж 1785 р. російською імператрицею Катериною II був виданий ще один важливий документ – Жалувана грамота про права і вигоди містам. Нею передбачалося створення міщанських управ – органів станового міщанського управління в містах та містечках. Такі органи склалися із старост та членів, яких обирали уповноважені від громади міщан на сходах. Керували управами найбільш заможні представники міщанства, які весь тягар податків і повинності перекладали на міську бідноту. Створення та діяльність міщанських управ контролювалися царською адміністрацією.

На основі того ж документа в імперії на засадах станового представництва запроваджувалися міські думи – розпорядчі органи міського самоврядування. Із 1793 р. міські думи функціо-

нували в Бару, Вінниці, Гайсині, Липовці, Літині, Могилеві-Подільському, Ольгополі, Сальниці, Хмільнику. Їхня компетенція обмежувалася справами міського комунального господарства, збиранням податків та утримання міської поліції, шкіл, лікарень, деякими іншими питаннями.

З того ж року по 1861 р. у Брацлаві, Вінниці, Гайсині, Літині, Могилеві-Подільському функціонували городові магістрати. Вони виконували судові, адміністративно-поліцейські та податкові функції. У першій половині XIX ст. (з 1838 р.) городові магістрати стають переважно судовими установами для купців, ремісників та міщан.

Після відміни кріпосного права назріла необхідність запровадження певних норм самоврядування на селі. Згідно положення від 19 лютого 1861 р., в Російській імперії було створено волосні правління, як адміністративні органи селянського управління. Складались із волосного старшини, сільських старост, збирачів податків, одного-двох засідателів і волосного писаря. Волосні правління займались реалізацією кошторису, затвердженого волосним сходом, розверстували і стягували податки з селян, наглядали за відбуванням натуральних повинностей тощо. В квітні 1917 р. волосні правління були перейменовані у волосні виконавчі комітети, які в листопаді того ж року стали називатися волосними земськими управами. На території Вінниччини діяли в Бердичівському, Брацлавському, Вінницькому, Гайсинському, Липовецькому, Літинському, Могилів-Подільському, Ново-Ушицькому, Ольгопільському, Ямпільському повітах.

З 1864 р. царатом розпочато земську реформу, яку у Подільській губернії було розпочато в 1911 р. (згідно указу Сенату від 14 березня 1911 р.). Як виборні органи місцевого самоврядування повітові земські управи тоді були створені в Брацлаві, Вінниці, Гайсині, Липовці, Літині, Ольгополі. Вони відали будівництвом шосейних доріг, мостів, утриманням лікарень, шкіл, організацією страхування майна, допомогою потерпілим від стихійного лиха, піклувались розвитком місцевої промисловості, торгівлі, ремесел. Зусиллями Вінницької повітової земської управи здійснювалося будівництво Пироговської лікарні.

Капіталізація суспільства зумовила проведення міських реформ (юридично вони були оформлені Міськими положеннями 1870 і 1892 рр.). Прийняті документи загальнодержавного значення утворили зовсім нову за своїм характером і завданням систему управління містами Російської імперії. Так, міська реформа 1870 р. замість станового представництва встановила обрання строком на 4 роки гласних (членів) міських дум на основі майнового цензу. Сама кількість гласних у міській думі залежала від чисельності населення міста. У виборах мали право брати участь міські жителі будь-якого стану, котрі досягли 25-річного віку, володіли нерухомістю, зокрема промисловими або торговельними підприємствами, займалися промислами чи дрібною торгівлею і сплачували міські податки. Виборці поділялися на 3 курії (великі, середні та дрібні платники податку). Кожна з них обирала третину гласних міської думи. Встановлений порядок забезпечував перевагу в складі дум представників заможних верств.

Тоді ж було запроваджено новий інститут – міську управу – виконавчий орган міського самоврядування, котрий обирався міською думою з її членів терміном на чотири роки. Організаційно міська управа складалася з вибраного голови та певної кількості членів (залежно від кількості населення у місті), половина складу яких повинна була поновлюватися через кожні 2 роки. Міський голова очолював думу і міську управу, координуючи в такий спосіб їхню діяльність. Голови управ губернських міст затверджувалися міністром внутрішніх справ, інших міст – губернатором.

Діяльність органів місцевого самоврядування перебувала під наглядом губернаторів і міністерства внутрішніх справ. З цією метою згідно з Міським положенням були створені губернські з міських справ присутствія під головуванням губернатора, які розглядали скарги на міські органи самоврядування. Особовий склад міської управи вважався таким, що перебуває на державній службі.

Докорінних змін зазнали функції органів самоврядування. Якщо раніше їх завдання, в основному, зводилось до збирання

податків, виконання різного роду повинностей, надання коштів урядовим установам, то тепер на перший план виступали суто муніципальні питання. Уряд цілковито звільняв себе від турбот, пов'язаних з управлінням міським господарством, повністю перекидаючи їх на органи громадського самоврядування. Архівні документи свідчать, що у Вінниці органами місцевого самоврядування утримувались дитячий притулок-ясла, їдальня та чайна для бідних, виділялись кошти на опалення, освітлення, придбання медикаментів міській богодільні. Крім Вінниці міські управи працювали в Бару, Гайсині, Могилеві-Подільському, у ряді інших міст Поділля. Ті ж архівні документи повідомляють про відкриття органами місцевого самоврядування в 1880–1909 рр. навчальних закладів у Вінниці, Гайсині, Бару, електрифікацію міст, влаштування та утримання театрів, "кінематографів", будівництво Вінницької міської публічної бібліотеки, міської лікарні, спорудження мосту через річку Південний Буг, влаштування міського водогону. Інституції станового, земського, міського самоврядування були ліквідовані чи реорганізовані декретами радянської влади.

Отже, місцеве самоврядування на теренах Східного Поділля має древню історію і традиції, які видозмінювались, укоренялись протягом не одного століття. Самоврядні інститути довели свою необхідність і живучість. Важливо, щоб усі найцінніші набутки їх розвитку були враховані під час здійснення адміністративно-територіальної реформи, що сприятиме подальшій демократизації українського суспільства.

РОЛЬ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА У РОЗВИТКУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

ОЛЕНА ГОТРА
(Ірпінь)

Для розвитку місцевого самоврядування в Україні велике значення мало магдебурзьке право, яке поширювалося на українські міста із середини XIV ст. та передбачало надання міській громаді право здійснювати місцеве управління, за зразком німецького міста Магдебург. Актуальність феномену місцевого управління в умовах кризового суспільства підтверджує сьогодення.

У науковому дискурсі цією проблемою займаються вчені різних галузей знань. Для подальшої дискусії визначимо, що сучасний стан історіографії показує зростання інтересу до проблематики впливу магдебурзького права на розвиток місцевого самоврядування. Мета даного дослідження – розглянути сутність, витоки, шляхи поширення та різновиди самоврядного права, що функціонували в Україні; актуалізувати дослідження явища європейського самоврядування на теренах України.

Досліджуючи термін зазначимо, що магдебурзьке право – найбільш поширений у містах Центрально-Східної Європи варіант німецького права (лат. *Ius theuthonicum*), що виник у XII ст. в м. Магдебург (Німеччина). Незалежно від терену свого побутування, це право означало міську автономію для нових поселенців (колоністів), міське самоврядування з власним судочинством, що здійснювалося через виборні органи – раду і лаву або дідичного вйта, спадкоємне і відчужуване право на міську нерухомість на певних умовах, постійний чинш як феодалну ренту, свободу вибору занять (у сфері торгівлі або ремесла). Магдебурзьке право підтвердило головні характеристики західноєвропейського міського устрою для українських міст та стало дуже важливим культурно-правовим чинником наближення України до Західної Європи.

Для даного дослідження особливий інтерес становить думка науковця Ю. Кириченко, що саме на підставі магдебурзького права середньовічне міське самоврядування поклало початок становленню місцевого управління в сучасному його розумінні та було його першою історичною формою.

Отже, це система норм феодального права, за якими міста звільняли від управління й суду феодалів і регулювали питання їх самоврядування.

Важливі грані проблематики розкриває визначення, що Рада міська за магдебурзьким правом – орган станового міщанського самоврядування в українських містах на магдебурзькому праві. Складалася з виборних райців, чисельність яких у різних містах була неоднаковою, а також одного або двох бурмистрів, котрі очолювали цей орган. У польських містах, устрій яких слугував зразком для українських міст, мало місце підпорядкування війта міській раді: протягом XIV–XV ст. міста різним шляхом, зокрема через викуп, прибрали до своїх рук спадкові війтівства, а потім стали призначати на кожен рік свого судового війта, який виконував передбачені магдебурзьким правом функції. У великих містах міська рада призначала також лавників і цехових старшин. Вона була наділена адміністративною і судовою компетенцією, а також встановлювала певні правові норми. Прийняті міською радою вількери (вількежі) – ухвали – стосувалися правил торгівлі, організації ремесла, громадського порядку (інколи торкалися цивільного і кримінального права) і підтверджувалися королем у королівських містах, а в приватних – власником міста. Такі риси міського самоврядування, у тому числі його організаційна структура і компетенція, були властивими і для українських міст, що мали привілеї на магдебурзьке право.

Таким чином поява магдебурзького права сприяла зародженню державотворчого процесу. Міщанам боротьба за надання їм магдебурзького права надавала певну автономію та правову основу, захист, право вибору. Це сприяло формуванню європейської ментальності, зокрема демократизму та основ громадянського суспільства.

Важливий висновок С. Гуменюк, що вже у XVI ст. Україна була повноправним членом тодішньої європейської спільноти. Незважаючи на те, що українці сприймали магдебурзьке право як своєрідне доповнення до національного звичаєвого права, воно внесло певні риси загальноєвропейського устрою в організацію самоврядності українських міст та стало важливим чинником культурного й правового зближення України із Західною Європою.

Цікавою є думка докторки історичних наук, викладачки Українського католицького університету Т. Гошко. На її думку німецьке право навчило нас норм демократичності. Люди почали усвідомлювати, що вони мають право мати право і відстоювати його – перед владою, перед королем, у судах, членів яких обирали. Існувала процедура отримання громадянства. Мені подобається думка, що демократичний світ завершується там, де пролягає межа поширення магдебурзького права. На тих територіях, де панувало німецьке право, люди перестали ментально бути рабами, і це нас дуже сильно відрізняє від московського світу. Цей висновок є дуже актуальний сьогодні в умовах війни.

Різними були напрями проникнення на землі Центрально-Східної Європи елементів нової організаційної моделі міст на магдебурзькому праві. Поступово, зазнавши деяких змін, воно поширилося на кілька тисяч нових міст і стало основною засадою і зразковим варіантом для міського писемного права в Центрально-Східній Європі. У деяких містах були поширені модифіковані варіанти магдебурзького права – хелмінське право та щредське право.

У містах, що користувалися магдебурзьким правом, залежно від правового статусу сторін, предмета суперечки, а також від часу, коли стався злочин, існували такі види судів: війтівський – розглядав дрібні майнові справи, де не складалася присяга – він відбувався щодня, гайний поточний – суд війта і лавників, розглядав особисті немайнові справи та справи, пов'язані зі спадщиною, гайний викладний – розглядав цивільні і кримінальні справи, гайний гостинний – розглядав справи, в яких хоча б однією стороною був немісцевий житель або іноземець, найчас-

тіше – купець, гайний гарячий – розглядав кримінальні справи, коли злочинець був затриманий на місці злочину. Розгляд судової справи, як правило, проводили вїйт разом із лавниками. Вирок виносив вїйт при обов'язковій присутності лавників. Міські ради також мали судові функції. Радецький суд теж розглядав кримінальні справи, але значно більшої ваги й значення, та різні цивільні справи і виносив вирoki. До його складу входили радці з бурмистром, який очолював цю колегію. Радецький суд вважався вищою апеляційною інстанцією для вїйтівсько-лавничого суду. Остаточною (найвищою) інстанцією для всіх видів міських судів був асесорський суд (*Iudicium Assessorum Regionum*) – королів. надвірний суд.

На нашу думку право на самоврядування разом з економікою робили ці міста територією свободи. Така інформація є незамінним джерелом до вивчення витоків та сутності сучасного місцевого самоврядування. Варто зазначити, що в сучасних умовах пошуку мотивацій до змін суспільства може стати власний історичний досвід.

Отже, досліджувана нами проблематика функціонування органів суспільної самоорганізації феодальної епохи (магдебурзьке право) є перспективною і потребує подальшого глибокого історичного дослідження. Існує багато стереотипів про які пише Т. Гошко і які нам нав'язала російська історіографія, що у нас не було міщанської культури, освіти, що в нас все привнесене. Ми мали університети: це і Харківський університет, і Києво-Могилянська академія, і Острозька академія. Ми мали розкішну літературу, яка могла конкурувати щонайменше з центрально-європейською літературою. Такою була цілеспрямована політика Московії – зробити нас вторинними і селянськими.

На сучасному етапі пошуку нового мислення важливу роль в період розбудови демократичних Інститутів громадянського суспільства в Україні відіграє аналіз історії виникнення і джерел магдебурзького права та узагальнення їх історичного досвіду. Міста з правовим полем, це не лише історія минулого, отримавши досвід, це дуже важливо для майбутнього.

Одна з ідей нобелівського лауреата з економіки П. Ромера – створення так званих чартерних міст. За цією моделлю в не-ефективних економіках мають з'являтися надміста, що володіють високим рівнем самоврядування. У чартерних містах має бути своя, більш ефективна, судова система, побудована за принципом міжнародних арбітражних судів, і надійна система захисту титулів власності. Економічний акцент у таких центрах пріоритетного розвитку має бути на нових технологіях та економіці знань. Базовий принцип тут – якщо в рамках неефективної країни не можна зі зрозумілих причин побудувати творчу економіку нового типу, то чому б не створити її в рамках кількох окремих міських центрів.

Аналіз наукових публікацій та виданих матеріалів засвідчив, що тема дуже цікава. Водночас, виявлено багато недостатньо вивчених питань у її дослідженні.

САМОВРЯДНІСТЬ ЯК МЕНТАЛЬНА РИСА УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

ІННА ГУРОВА

(Київ)

Гаряча фаза російсько-української війни, яка розпочалась 24 лютого 2022 р., актуалізувала низку проблем в українській історії та культурі. Зокрема, вдале відбиття віроломного нападу москвитів спростувало фейкове твердження "Київ за три дні", яке панувало напередодні у російських військово-політичних колах. Причини українського успіху наразі аналізують багато дослідників. Зокрема, Е. Акерман в американському часописі "The Atlantic", посилаючись на думку військових ЗСУ, стверджує, що однією з вагомих причин цих досягнень є те, що українці, на відміну від росіян, у яких діє жорстка централізація, діяли малими мобільними групами, кожен учасник яких усвідомлював не просто своє завдання, а власну місію, і через те мав право особисто надавати швидкі відповіді на щохвилинні виклики. Н. Кривда, український культуролог, назвала цей феномен де-

централізованим, місійним стилем ведення війни. Крім цього вона додала також, що складовими успіху перших тижнів гарячої фази вторгнення стали вміння як військового, так і невійськового (медика, тероборонівця чи голови сільради) перебрати на себе відповідальність, приймати рішення самостійно і реалізовувати свій вибір через чітке і драматичне розуміння особистої місії.

Різні стратегії військової доктрини, які реалізують українська та російська армії, обумовлюються, значною мірою, різною ментальністю цих народів. Саме ментальність, що панує у соціумі, за думкою Р. Демчук, визначає домінуючий тип культури, провідні стилі діяльності (стереотипний або творчий) та певний тип особистості з її специфічними поведінковими реакціями, які стійко відтворюються разом із стереотипами.

Французькі історики знаної "школи Анналів" Л. Февр, М. Блок та ін. застосовували ментальність для позначення загального умонастрою, складу розуму, колективної психології, "розумового інструментарію" людей, що належать до однієї культури.

С. Кримський розглядав особливості прояву ментальності в системі культури. Він надав поняттю ментальність методологічного значення, довівши, що в процесі розвитку свідомості вона стає основою світоглядних підстав єдності духовного та практичного освоєння світу, "фоном" категоріальних структур творчої діяльності, її смислоутворення. Ментальність у концентрованому вигляді відображає специфіку національної культури.

Ментальність формується на несвідомому рівні на підґрунті етнічних звичаїв, традицій, ритуалів, міфології, а також природного оточення, у яких формувався етнос, а пізніше вона оприявнюється у соціальних стосунках. Ментальність інтегрує народ/націю, робить неповторно самотутнім, відрізняє від Інших, складає основу національної ідентичності.

Вияв самоврядності як ментальної риси українців можна прослідкувати протягом багатьох років української історії. Через тривалі періоди відсутності власної держави наші предки вибудовували міцні горизонтальні зв'язки, які в сучасних наукових термінах можна позначити як мережевість (Н. Кривда), ризома

(Ж. Дельоз). Саме у архетипі самоврядності вбачається міць українського суспільства, він визначає вміння самоорганізовуватися, об'єднуватися, домовлятися, узгоджувати позиції (наприклад, традиції віча, рад тощо).

Самоврядність та самоорганізація як ментальні риси української культури виявились, зокрема, у культурних практиках толоки у побуті, створенні та поширенні братського руху XVI–XVIII ст., в межах якого було створено мережу шкіл, бібліотек та друкарень. Свідченнями цьому є також міське самоврядування, яке діяло на засадах європейського магдебурзького права у XV–XVIII ст. Яскравим виразом саморганізації та самоврядування стало створення запорізької Січі і козаччина, які були засновані на самокерованості та демократизмі. Діяльність численних осередків товариств "Просвіта" та "Громада" у другій половині XIX ст., виникнення руху УПА і партизанських загонів часів Другої світової війни, а також поява дисидентських спілок в Україні 60 – початку 80-х рр. XX ст., Помаранчева революція, Майдан і Революція Гідності на початку XXI ст., широкий волонтерський рух за нинішньої війни, підтверджують наявність міцних горизонтальних зв'язків у сучасному українському суспільстві, які утворились на засадах самоорганізації. Ця самоврядність як ментальна риса української культури стала нашою культурною і політичною традицією, яка у різний спосіб і у різні часи зберігала українську ідентичність.

ПРИВІЛЕЇ ПОЛЬСЬКИХ КОРОЛІВ НА САМОВРЯДУВАННЯ ЗА МАГДЕБУРЬКИМ ПРАВОМ МІСТАМ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ

ГАННА ДОМАНОВА

(Чернігів)

Європейські середньовічні самоврядні традиції, уособленням яких в першу чергу є магдебурзьке право, мали вагомий вплив на розвиток громад українських міст. На теренах Чернігово-

Сіверщини поява перших маґдебургій припадає лише на 20-ті рр. XVII ст. завдяки "відриву" від Московії та входженню даного регіону на підставі Деулінського перемир'я 1618 р. до складу Речі Посполитої. Через 30 років Національно-визвольна війна під проводом гетьмана Б. Хмельницького докорінно змінила статус даного регіону, втім міське самоврядування за маґдебурзьким правом було і надалі конфірмовано * низці міст за нових суспільно-політичних умов.

У першій половині XVII ст., переважно з огляду на прикордонний статус Чернігово-Сіверщини, польські королі надавали містам привілеї на маґдебурзьке право задля забезпечення економічного зростання регіону та воєнної безпеки. Серед міст, які отримали право на маґдебургію за часів польського панування, слід відзначити Стародуб, Чернігів, Мглин, Кролевець. Окрім безпосередньо локаційних привілеїв, які засвідчили процес запровадження міського самоврядування за маґдебурзьким правом, польські королі водночас надавали як конфірмації, так і супровідні привілеї, що гарантували відповідні права міщанству в межах самоврядних традицій.

Стародуб – одне із найбільших міст у регіоні, двічі отримав локаційний привілей на маґдебурзьке право від Сигизмунда III: 1620 та 1625 рр. Грамоти суттєво відрізняються між собою за змістом, зокрема щодо організації магістратського уряду, земельних пожалувань місту, зображення на гербовій печатці тощо. Стисла характеристика обох грамот подана автором в окремій розвідці. Рукописна копія привілею 1620 р., датована 1721 р, зокрема, входить до складу документальної колекції О. Лазаревського. Обидва привілеї були оприлюднені на сторінках видання "Корпус маґдебурзьких грамот українським містам: Два проекти видань 20-х–40-х років XX ст.". Надаючи конфірмацію на маґдебурзьке право Стародубу в 1646 р. король Владислав IV послугується лише привілеєм 1625 р., текст якого майже повністю прописаний в його підтверджувальній грамоті.

* **Конфірмація** (лат. – утвердження, підтвердження) – підтвердження вищим органом влади юридичного статусу.

Слідом за Стародубом, у 1623 р. привілей від Сигизмунда III на маґдебурзьке право отримав Чернігів. Загалом, впродовж 1623–1650 рр. місто отримало 7 грамот від польських королів, які підтверджували самоврядний статус міста. Окрім локаційного привілею, в 1625 р. Сигизмунд III надав місту грамоту, яка визначала земельні володіння Чернігівського магістрату, роком раніше (1624) королевич Владислава IV презентував привілей щодо порядку проведення торгів у місті, яким заборонив влаштовувати приїжджим купцям ярмарки в місцях не передбачених для торгівлі, а будучи вже польським королем, надав конфірмацію на маґдебурзьке право (1634). Король Ян Казимир надав Чернігову три привілеї, два з яких конфірмаційного характеру, а один передбачав звільнення міщанства міста від сплати податків на чотири роки. Тексти привілеїв польських королів увійшли до збірки "Чернігів маґдебурзький: законодавчі та публічно правові акти XVII – першої половини XVIII ст.". Щодо привілеїв Яна Казимира, усі вони датовані 1 липня 1650 р. Польський король сподівався заручитися підтримкою чернігівського міщанства під час війни, гарантуючи привілеями збереження міського самоврядування та звільняючи міську громаду від сплати всіх податків на 4 роки задля економічного зростання міста. Підтверджуючи земельні володіння магістрату (конфірмація на грамоту 1625 р.), Як Казимир засвідчив проведення трьох ярмарків у місті.

Місто Мглин отримало привілей на маґдебургію в 1626 р. Через те, що локаційні привілеї зазвичай були оформлені за певним шаблоном-зразком, схожість подібних грамот безсумнівна. У Чернігові та Мглині війти були схвалені королем, про що йшлося у привілеях. Відтак, чернігівським війтом був призначений (пожиттєво) капітан Ян Куновський (представник адміністратора Чернігово-Сіверщини королевича Владислава), а мглинським – староста міста Ян Старобельський. Якщо в Чернігові війтові доручалося організувати вибори урядовців і налагодити діяльність магістрату під наглядом королівського ревизора, смоленського підсудка Ієроніма Цехановича, то в Мглині вибори міського уряду мали відбутися вже за безпосередньої участі того ж самого Ієроніма Цехановича. Між іншим, королів-

ський ревізор був зобов'язаний найближчим часом провести і розмежування міської землі як в Чернігові, так і в Стародубі та Мглині. Щодо подальшої організації міського уряду – при магістраті з-поміж чинних урядників мали відбуватися вибори війта. За "магдебурзькою традицією" вся магістратська старшина мала скласти присягу. Діловодство мало провадитися польською мовою, а в подальшому передбачався перехід на латинь, на що вказували локаційні привілеї Стародубу та Мглину. Міська печатка, як обов'язковий атрибут магістратського уряду, мала стислий опис у привілеях. Зокрема, на печатці Мглинського магістрату був зображений св.Флоріан з корогвою, Чернігівський магістрат отримав печатку із зображенням св. Владислава у вигляді воїна з червоною корогвою у руці. Локаційні привілеї оприлюднювали земельну власність магдебургій. Для прикладу, земельна власність Мглинського магістрату за привілеєм 1626 р. була найменшою у порівнянні з іншими містами – 38 волок. З них 20 було виділено на ратушу, 16 волок на уряд війта та бурмистрів і 2 волоки на уряд писаря. Між іншим, привілей наголошував на тому, що міський уряд якомога швидше мав побудувати ратушу (будинок), а в питаннях обороноздатності міста зобов'язаний був співпрацювати із замковим урядом. У 1634 р. польський король Владислав IV пожалував Мглин литовському магнату М. Абрамовичу як ленне володіння, а відтак, відбулася втрата самоврядної традиції. Відновлення ж магдебургії у місті відбулося вже після завершення Національно-визвольної війни Б. Хмельницького.

У 1644 р. ще одне місто Чернігово-Сіверщини – Кролевець – отримало привілей на магдебургію від короля Владислава IV. На жаль, польська грамота була оприлюднена фрагментарно через вкрай погану збереженість оригіналу. В привілеї наголошується, що місто названо на честь короля "od tytułu królewskiego [Królewek]". Його заснування припадає приблизно на 20–30 рр. XVII ст. Ймовірним засновником Кролевця вважається Єжи Понентовський, саме він, на думку П. Кулаковського, "осадив Кролевець на Подолинських ґрунтах", які також можливо належали йому. Можливо він й ініціював надання місту магдебурзького права.

Відтак, міста Чернігово-Сіверщини опинившись у складі Речі Посполитої змогли долучитися до "магдебурзької родини", тим самим маючи можливість і надалі відстоювати свої права на самоврядування.

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО – ОСНОВА ЦЕХОВОГО УСТРОЮ РЕМІСНИКІВ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

АНДРІЙ ЗАДОРЖНЮК

(Кам'янець-Подільський)

Магдебурзьке право традиційно було європейським маркером і означувало правові, майнові та виробничі відносини в місті, на теренах, підконтрольних магістрату чи ратуші. "Власне міста в правовому сенсі є витвором середньовіччя з торгівельними і господарськими функціями, і лише отримавши самоврядування, оформивши свій правовий статус, міста стають такими, якими ми звикли їх бачити" – стверджує Т. Гошко в роботі "Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.)".

За європейською практикою перше надання поселенню магдебурзького права вважається датою локації або народження міста. Магдебурзьке право створювало правове поле для формування міста і міських занять, насамперед для ремесла і торгівлі.

Магдебурзьке право в Кам'янці традиційно розглядається як правова основа самоврядування, увага акцентується на його правових, судових та адміністративних важелях, насамперед в період XV–XVIII ст. Натомість, період пізнього етапу його функціонування, у XIX ст., особливо в якості регулятора міських економічних процесів, залишається малодослідженою проблемою. Цеховий устрій ремесла став маркером міст із магдебурзьким правом. Магдебургія не надавалася одним документом, а формувалася упродовж тривалого часу низкою королівських надань і привілеїв. У Кам'янці під впливом таких привілеїв сформувався європейський економічний простір, що найкраще демонструвала цехова організація міського ремесла. Різні аспекти

ти впливу магдебурзького права на життя міста досліджувалися у роботах М. Владимирського-Буданова, Ю. Сіцінського, П. Клименка, М. Петрова, С. Крамара, Т. Гошко та інших.

В цілому можна виділити кілька еволюційних етапів, на яких магдебурзьке право поступово формувало, а згодом повністю організовувало і забезпечувало економічне і господарське життя Кам'янця:

- упродовж **1374–1432 рр.** – магдебурзькі положення стали початком становлення міського правопорядку, а основною метою було створення привабливих умов для залюднення міста носіями ремісничо-торгівельних професій;

- у **1434–1672 рр.** – магдебурзьке право уніфікувало міське життя, цехова система монополізувала міське ремісниче виробництво, а цехова верхівка – магдебурзьке самоврядування;

- у **1700–1834 рр.** – магдебургія повністю формує, контролює і спрямовує усі виробничі процеси міста;

- у **1834–1902 рр.** – магдебурзькі закономірності залишаються чинними в міській економіці на рівні традиційного регулятора виробничої діяльності ремісничих цехів.

На тернах Поділля лише Кам'янець користувався повним магдебурзьким правом. Найвищим органом самоуправління був магістрат. При цьому, вагомий вплив на життя міста чинила влада старости, який був "очима і руками короля" і опікувався обороноздатністю королівської фортеці. Разом з тим, правові і судові чинники магдебургії розглянуті науковцями у окремих дослідженнях, тоді як ми зупинимося на економічних важелях і інструментах, які були привнесені цим правом і полягали насамперед в поширенні ремісничого виробництва у цеховій формі організації.

Діяльність міських цехів регламентували статuti, сформовані на основі норм магдебурзького права. Окремі статuti були юридично оформлені та надані міським ремісничим корпораціям королівською владою впродовж XVI–XVIII ст. і залишалися чинними, разом з нормами магдебурзького права, до 40-х років XIX ст. Зокрема, статут кам'янецького цеху кравців 1723 р. регламентував їхню виробничу діяльність до 1840 р. Статут

кам'янецького ткацького цеху, наданий королем Сигізмундом III у 1601 р., був перекладений з латини польською мовою у 1783 р. і надалі продовжував слугувати законодавчою базою кам'янецьким ткачам.

Норми магдебурзького права передбачали глибокі знання цеховим майстром технічних прийомів свого ремесла. Кожна об'єднана у цех громада ремісників володіла певним капіталом винаходів і технічних знань, що складали її надбання і були відомі лише її членам, посвяченим у таємниці цехового братства. Опираючись на досконалі технічні знання, цехи отримували привілеї на виключне право виробляти предмети свого ремесла в певній місцевості. Якість виробів членів цеху була гарантована самою приналежністю до нього. Монополія ремісничої діяльності, яка потрапила до рук цеховиків, усувала можливість будь-якого виробництва поза цехом, заперечуючи конкуренцію. Цехи переслідували усіх вільних ремісників, яких називали партачами і виганяли їх із міста та міських околиць. Виходячи з того ж принципу монополії, цехи намагалися максимально спеціалізувати заняття і входили одне з одним у нескінченні суперечки за суміжні професії, результатом чого стало дрібнення цехів. У Кам'янці, зокрема, функціонували окремі цехи кравців для пошиття вбрання священиків і для виготовлення підкладок для капелюхів.

У XVIII ст. для того, щоб зберегти рівноправність у цехах, в Кам'янці був виданий декрет про те, що "цехмістром цеху повинен бути два роки міщанин католицької віри, а третій рік – віри православної". На думку Ю. Сіцінського саме у XVIII ст. у Кам'янці цехи стали спільними для усіх християн, українська і польська громади були підпорядковані єдиному магістрату та єдиній вірі (унія – для українського населення). Така ситуація із обмеженням права на віросповідання привела до організації церковних братств. В основі братської організації знаходилися такі ж корпоративні цілі, як і в цеховій, однак спрямовувалися вони не на економічну, а на моральну сторону життя її членів. Братства були копією цехів і їхнє коріння також походило із магдебурзького права.

В класичний період цехової організації, кам'янецькі ремісники, члени ремісничих цехів, на рівні цехмістрів були представлені в магістраті, а на рівні членів цеху зобов'язувалися нести військову службу на міських укріпленнях, про що свідчать назви оборонних веж – Кушнірська, Гончарська, Різницька, Ковальська. Цехові статuti передбачали і врегульовували такі аспекти, означуючи заняття по володінню металюю і стрілецькою зброєю. Цехові статті також докладно декларували морально-етичні правила, норми поведінки і побутової культури членів цеху.

В період інкорпораційних трансформацій початку ХІХ ст. цехова система ремісничого виробництва продовжувала забезпечувати міське господарство, проте зазнала значних змін, насамперед пов'язаних з імперськими правовими і законодавчими нормами.

У 1882 р. у Кам'янці-Подільському налічувалося 14 цехів, які поділялися на складні, що об'єднували ремісників кількох спеціальностей і прості, а загальна кількість їх членів складала 960 осіб.

У 1885 р. кам'янецький ремісничий голова звертався до подільського губернського правління, зазначивши недоліки ремісничого устрою міста. Наголошуючи на давній 500-річній історії цехового устрою в місті, ремісничий голова зазначав, що при виявленні маси порушень цехового законодавства він не в змозі без допомоги органів влади та поліції навести необхідний порядок. Голова скаржився, що останнім часом значна частина ремісників працює без ремісничих свідоцтв, утримує підмайстрів та учнів без запису їх до цехової книги, а іноземні майстри вільно виготовляють і продають вироби, чим підривають роботу місцевих цеховиків.

Протиріччя поглиблювалися і 11 серпня 1888 р., згідно владного розпорядження, на Поділлі був ліквідований цеховий устрій, а замість нього запроваджено спрощене ремісниче управління. У 1891 р. ремісничій управі Кам'янця підпорядковувалося 11 цехів, які об'єднували ремісників різних спеціальностей та мали такий склад: *столярів (50 – християн та 60 – іудеїв), пекарів (християн – 11, іудеїв – 28), ковалів, слюсарів, шорників,*

оббійників та сідлярів (християн – 47, іудеїв – 31), бляхарів та мідників (християн – 7, іудеїв – 34), малярів (християн – 19, іудеїв – 31), кушнірів (християн – 16, іудеїв – 65), чоботарів (християн – 133, іудеїв – 29), кравців (християн – 17, іудеїв – 154), перукарів, позументників та палітурників (християн – 2, іудеїв – 28), годинникарів, ювелірів та різників (християн – 3, іудеїв – 30). Усіх майстрів налічувалося 795 осіб, з них – 305 християн та – 490 іудеїв. (Держ. архів Хмельницької обл., Ф. 307).

Використовуючи монопольне право на видачу ремісничих свідоцтв управа тримала під контролем усю виробничу діяльність і стояла на чолі управління цілого ремісничого стану. Під необхідність отримання свідоцтва підводилося будь-яке заняття. Доходило до абсурду. Зокрема, у 1896 р. Кам'янецька ремісничка управа видала Гершу Лейферу свідоцтво "на ремесло по вставці зубів".

Цехи, як організації ремісників, були ліквідовані у 1902 р., однак в місцевій традиції продовжував існувати розподіл на цехи і уособлення певного ремесла, причому окремі ремісничі об'єднання навіть мали своїх цехмістрів.

Таким чином, упродовж XIX ст. цехова система організації ремісничої праці повністю змінилася, пройшовши шлях від самостійних цехових організацій до виробничих майстерень, підпорядкованих ремісничій управі. Специфікою залишалися глибокі традиції цехової організації, що відобразилися у бажанні і практичному втіленні ремісниками навіть наприкінці XIX ст. виключного права цеху на виробництво в місті. Формально слідуючи російським законам подільські ремісники продовжували зберігати традиції минулих цехів, що можна пояснити словами ремісничого голови Мамроцького про більш як 500-річну традицію цехового устрою.

Отже, починаючи від другої половини XIV до 30-х рр. XIX ст. магдебурзька виробнича традиція відігравала провідну роль в економічних процесах Кам'янця-Подільського. При цьому, народжені магдебургією цехові організації ремісників продовжували функціонувати і після ліквідації магдебурзького права у 1835 р.

Разом з тим, вплив цехового устрою на економіку міста різнився. Від другої половини XIV – до початку XVIII ст. він відігравав позитивне, прогресивне значення в економічних процесах, інтегрував ремісниче середовище у загальноєвропейські виробничі структури. Представники цехових організацій формували міську адміністрацію, забезпечували місто ремісничими товарами та послугами і навіть утримували міські фортифікації. Цех регламентував морально-етичну сторону життя ремісника, встановлюючи обов'язки участі в цехових зібраннях, церковних службах і т. п. Однак, з середини XVIII ст., а особливо наприкінці XVIII – у XIX ст. магдебурзькі закони, консервуючи цехову систему ремесла, стають гальмом економічного розвитку, що негативно вплинуло на господарський розвиток міста. Ремісничі цехи у XIX ст., намагаючись монополізувати будь-яке економічне заняття, призвели до слабкості міської промисловості, законсервували усталену практику і обумовили майже цілковиту монополію ремесла у виробничо-промисловій сфері міста аж до початку XX ст.

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО В ЛІТИНІ: ВИТОКИ ГЕРАЛЬДИКИ МІСТЕЧКА

РУСЛАН ЗЕЛІНСЬКИЙ
(Літин)

При виїзді із селища Літин Вінницької області в напрямку Вінниці на фасаді однієї з будівель розташований банер із зображенням герба Літина та написом "Magdeburger recht" (магдебурзьке право).

Донедавна історики вважали, що перша згадка про Літин датується 1431 р. Загальновідомо, що мова йде про грамоту великого князя литовського Свидригайла від 21 травня 1431 р., в якій згадується Літин, як володіння Кмити. Однак, виявлені в білоруських архівах писемні згадки про Літин датуються 1391 р. Йдеться про грамоту Федора Коріатовича від 20 червня 1391 р., де Літин дарується "вірному слугі Гриньку".

Входження Літина з навколишніми територіями до різних володінь на історичному шляху подібне до ситуації для більшої частини Поділля. В цій послідовності відзначаємо належність містечка до Подільського князівства у 1363–1393 рр., згодом – до Великого князівства Литовського (в цей період у 1566 р. Літин набуває статусу центра староства). З утворенням Речі Посполитої 1569 р. стає складовою Брацлавського воєводства, за часів Гетьманщини – входить до складу Кальницького (Вінницького) полку, з 1672 по 1699 р. – під турецькою владою. За російського царату з 1793 по 1917 р. Літин є складовою частиною Брацлавської губернії, Брацлавського намісництва та Подільської губернії. У 1795 р. Літин стає повітовим центром, яким залишається і після падіння російського самодержавства в роки Української революції (1917–1921). В подальшому за радянських часів Літин – центр однойменного району, а у 1925 р. втрачає статус міста і стає селищем міського типу. Після 24 серпня 1991 р. колишня радянська адміністративно-територіальна система залишилась у спадок незалежній Україні. На сьогодні селище Літин є центром Літинської селищної територіальної громади. Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 червня 2020 р. № 707-р "Про визначення адміністративних центрів та затвердження територій територіальних громад Вінницької області" до Літинської селищної територіальної громади увійшли території Літина та сільських рад колишнього Літинського району: Багриновецької, Бірківської, Бруслинівської, Горбовецької, Громадської, Дяковецької, Івчанської, Кулизької, Літинецької, Малинівської, Осолінської, Селищенської та Соснівської.

Повернемося до важливої історичної події в житті Літина – надання йому магдебурзького права у 1578 р. Цю подію розглянемо в контексті формування міської геральдики містечка. Як вважає відомий дослідник гербів міст і містечок Поділля Ю. Савчук "герби у містах і містечках з'явилися внаслідок запровадження на Поділлі магдебурзького права", яке, за назвою німецького міста Магдебург, бере початок з XIII ст. Цей правовий устрій передбачав звільнення міста від управління і суду феодала-власника і надання самоврядних функцій та власного судочинства.

Магдебурзьке право визначало порядок виборів і функції бургомістра, магістрату, судді й судових радників, регулювало діяльність купецьких гільдій і ремісничих цехів, торгівлю, опікунство, успадкування та інші міські справи. Міста-магдебургії забезпечували й захист від ворогів: городяни повинні були будувати укріплення, споруджувати замки й фортеці, виставляти вартових. В Україні вперше магдебурзьке право запроваджене вже у XIV ст. в містах Галичини, Поділля, Волині.

Ю. Савчук у своєму дослідженні цитує привілей, що надавав Літину право самоврядування, де йшлося про герб і печатку: "...Надаємо місту право і звільняємо його від усякого суду, влади і звичаю польського, литовського і руського, і намісникам нашим, урядникам і суддям заборонено назавжди в це право втручатись і міщан до свого суду притягати". Міський герб був символом самоврядування, символом вищого статусу міста та його мешканців з-поміж інших. Герб передусім застосовувався у діловодстві та торгівлі. Герб на товарах був своєрідним знаком якості.

У "Географічному словнику Королівства Польського та інших слов'янських країн" ("Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich"), виданого 1893 р. у Варшаві польською мовою, зазначено, що на гербі Літина зображено чотири берези на срібному полі. Ю. Савчук спростовує це твердження та доводить, що основними елементами герба Літина були розташовані поруч дві сосни та з боків – дві ялини.

Після входу Поділля до складу Російської імперії Літин одним з перших міст Брацлавського намісництва отримав герб від 22 січня 1796 р. за указом Катерини II. На цьому гербі вже був зверху зображений символ російського самодержавства – двоголовий орел, що символізувало про втрату містом самоврядних функцій. Так герб став емблемою, формальною відмінністю адміністративно-територіальної одиниці.

Крім імперського російського символу в основу геральдичних зображень територій покладено прості, зрозумілі символи, що характеризують реальне життя міста й відображають його економіку, географічне положення, особливості природних умов, історію. Так, природні умови й особливості розташування посе-

лень фіксують емблеми Літина (дві сосни та ялини – "на знак великого багатства в цій окрузі лісів").

З входженням Літина до Подільської губернії герб містечка дещо змінився – прибрали символіку колишнього Брацлавського намісництва. Згодом провідні геральдисти Російської імперії на чолі з Б. Кене розробили нові проекти гербів міст, які планувалося затвердити. Так, для Літина такий проект був розроблений 4 серпня 1859 р. На срібному полі розміщались чотири дерева: посередині – дві сосни, з боків – дві ялини. У вільній частині – герб Подільської губернії. Щит увінчаний срібною міською короною з трьома вежками та обрамований двома колосками, оповитими олександрівською стрічкою. Однак до реалізації задуму справа не дійшла.

Наступну геральдичну символіку Літина дослідники знаходять на печатці Літинської міської управи від 1919 р. На печатці напис "Печать Литинской городской управы", а посередині вирізьблено щит з трьома деревами. Російська мова на печатці нагтовхує на сумнів за якої влади вона виготовлена, враховуючи часту зміну влади загалом в містах в той період. За радянської доби Літин, будучи в статусі селища міського типу, своєї офіційної символіки не мав. Після відновлення незалежності України рішенням V сесії Літинської селищної ради XXII скликання від 13 жовтня 1995 р. затверджено сучасний герб Літина. На срібному полі на зеленій основі – чотири зелені дерева – дві сосни, а обабіч – по ялині. Щит обрамований декоративним картушем і увінчаний срібною міською короною з трьома вежками. За основу сучасного герба взято знак містечка 1796 р., що вказував на щедрість місцевих лісів, серед яких виник Літин.

На цій же сесії Літинської селищної ради затверджено прапор Літина. Квадратне полотнище складається з двох горизонтальних частин – білої та зеленої (співвідношення їхніх ширин дорівнює 7:2), на білому тлі чотири зелені дерева (дві ялини і дві сосни), а від древка, із верхнього та вільного країв іде шахована лиштва з білих і зелених прямокутників (ширина прямокутника дорівнює 1/18, а довжина – 1/9 сторони прапора). Авторами проекту сучасної літинської символіки є Ю. Савчук та Г. Мельник.

(Р)ЕВОЛЮЦІЯ МІСЬКОГО УРЯДУ В КОВЕЛІ У 1611 Р.

АКАШ КРИШАН
(Бровари)

Однією із невід'ємних складових державотворення був і залишається урбанізаційний процес – послідовна система скоординованих певним суспільством дій, внаслідок яких на землях, які воно населяє, формуються своєрідні центри політичного та економічного життя. Якщо простежити історію постання різних (передусім, європейських) держав, то можна дійти висновку, що поява міст завжди була наріжним каменем у процесі їхнього утворення, і від розвитку міських громад часто напряму залежав загальний політичний та соціально-економічний розвиток певного суспільства.

Уся влада у місті з магдебурзьким статусом належала магістрату – органу міського самоврядування, що складався з двох колегій – ради і лави. До складу першої входили "радці" (або "райці", нім. Ratman) під керівництвом бурмістра, а до другої – лавники (або "присяглі", нім. Schefen), очолювані війтом.

Райці самостійно обирали з-поміж себе бурмістра, який був керівником їхньої колегії. Зазвичай, райці керували радою по черзі протягом кварталу (трьох місяців), однак були і винятки. Вибори до ради де юре мали відбуватися щороку, і як відзначає сучасний український історик А. Заяць, ця важлива подія у житті міста відбувалася "у найближчий понеділок по новому літі".

Власне в українських містах Речі Посполитої XVI–XVII ст. війт керував розслідуванням карних справ, а почасти був міським суддею, який, однак не мав права головуючого голосу. Здійснення судочинства було справою лавників, які допомагали війту. Згідно з дослідженнями М. Грушевського, вирок у судових справах ухвалювала сама лава, а війт, що брав участь у її розгляді, також мав обов'язок оголосити декрет.

Хто і в який спосіб міг обійняти головний уряд в місті? Вивчаючи інститут війтівства на Волині, згадуваний А. Заяць

відзначає, що цей уряд у системі міського самоврядування згідно з магдебурзьким статутом був центральним. Дуже часто війтом міста власник призначав довірену особу, свого слугу, а в разі, якщо міська громада викупала у діди́ча війтівство і відтак могла самостійно обирати склад магістрату, у боротьбу за цей уряд вступали не лише тамтешні жителі, а й шляхта, зацікавлена в отриманні досить великих матеріальних дивідендів. Якщо війтом все-таки ставала людина низького походження, вона могла претендувати і на підвищення свого соціального статусу. Як зазначав В. Антонович, "посада міського війта поєднувала в собі два різних значення: в силу одного з них війт набував земельну власність і ставав у ряди служилого стану – зем'ян..., в силу іншого значення війт був представником міщанського стану і його суддею в справах кримінальних".

Цікавим також є факт наявності у системі війтівсько-лавничого судового органу уряду лентвійта ("лантвійта"), що був заступником війта коли останній з тих чи інших причин не міг бути присутнім у ратуші (приміщення, в якому розташовувався магістрат) під час ведення судових розслідувань. Найчастіше функції лентвійтів виконували старші лавники, тобто найбільш шановані громадою члени міського уряду.

Як нам вже вдалося встановити, уряд війта у Ковелі існував принаймні з 1540-их рр., коли цей урбаністичний осередок було трансформовано у центр королівщини. З того часу і протягом "доби Курбських" (1565–1588 рр.) очільниками міського суду незмінно залишалися місцеві жителі. З моменту повернення Ковельщини під владу відданих Варшаві старост (1589 р.) міщани були тимчасово позбавлені права обирати війта. Через те, що цей уряд не був викуплений громадою у замкової (королівської) адміністрації ще з середини XVI ст. (про що згадує у своєму дослідженні М. Грушевський), нові діди́чі (а то й сам король) довільно надавали війтівство своїм слугам-шляхтичам. Це у свою чергу, нівелювало на практиці теоретичні засади міського самоврядування Ковеля.

Все змінила одна з міських пожеж, яка сталася у 1611 р., і призвела до втрати ковельчанами текстів колишніх королів-

ських привілеїв. Хоча, на нашу думку, це просто збіг обставин. В тому ж таки 1611 р. призначений війт Флоріан Олешко вирушив з дипломатичним дорученням до Османської імперії, вже довіку полишивши волинські терени. Обережно припустимо, що тодішній староста Щасний Криський просто вирішив узурпувати війтівський уряд, залишивши міщанам "куце самоврядування" у вигляді уряду лентвійта як виконуючого обов'язки війта без реальної присутності очільника магістрату на місці. Причому це було зроблено під гаслом "відновлення" дії магдебурзького права у Ковелі.

Аналізуючи текст привілею Сигизмунда III від листопада 1611 р., бачимо, що саме звернення пана Криського спонукало монарха надати самоврядні права ковельчанам вже у "оновленій редакції". Так, останні отримали можливість "у найближчий понеділок по новому літі" обирати з-поміж себе 8 осіб, які розділялися порівну і утворювали раду (бурмістр та 3 радці) і лаву (4 лавники, обиралися довічно). Саме же ковельський староста отримав право призначати ("за власним вподобанням") на уряд лентвійта, без участі міських зборів, заможного міщанина з числа місцевих цехмістрів. В теорії лава на чолі з лентвійтом мала підпорядковуватися ковельській раді, але на практиці, бачимо, що очільники першої надалі все ж зробили навпаки. Вочевидь, не без відома своїх патронів – королівських старост.

Таким чином, бачимо, що виборність міських урядників у Ковелі дійсно відновилася (де юре – з листопада 1611 р.), однак ключова посада (війтівство) офіційно була закріплена за урядом місцевого старости (або ж його намісника – підстарости) з функцією лентвійта як безтерміново виконуючого обов'язки очільника магістрату, але підлеглого замковій адміністрації.

Враховуючи, що подібна практика використовувалася і громадою, і королівською владою протягом наступних неповних 90 років, можемо зробити висновок про її обмежену доцільність у тогочасних умовах. Можливо, виборні райці/лавники не завжди могли безконфліктно полагоджувати робочі питання з призначеними лентвійтами. Хоча в той же час маємо документальні підтвердження, що очільниками магістрату, мінімум в ос-

танній чверті XVII ст., зазвичай, ставали саме колишні райці. Тобто сторонні особи (наприклад, старостинські слуги-шляхтичі) з-поза меж усталеного середовища міських урядників не потрапляли на ключову самоврядну посаду.

Отже, з одного боку ковельські міщани отримали власний суд та впливали на його діяльність. З іншого ж випливає, що замкова (старостинська) адміністрація залишалася постійним патроном місцевих "виконавчих органів" та всіляко контролювала процес обрання/долучення до ради і лави нових або ж вивищення дієвих (випадки, коли лавники ставали райцями або ж самі райці ставали лентвійтами) членів міського самоврядування.

Чи стали урядники-нуворіші, ковельські лентвійти, зручними знаряддями в руках дідичів? На це питання не можна відповісти однозначно. Все залежить від кожної конкретної особи, яка в той чи інший час посідала цей уряд. Яскравим прикладом ведення "власної лінії" цими новими управлінцями є повстанський рух проти королівської влади напочатку Хмельниччини, коли його очолив тодішній голова магістрату Федір Свинчик. Хоча т. зв. "козаччина" і носила на північній Волині ситуативний характер у 1648–1651 рр., з упевненістю можемо стверджувати, що діяв Свинчик всупереч волі старости як свого прямого покровителя.

(Р)еволюція міського уряду в Ковелі у 1611 р. стала поворотним моментом в історії розвитку самоврядування цього волинського урбаністичного центру. В цілому, разючих змін не відбулося. Відбулася реновація раніше усталених принципів з деякими якісно новими умовами управління міщанськими судовими структурами. Можливо, що королівські старости і вважали, що створили нову повністю контрольовану, модель підпорядкування міської автономії. Однак на практиці ковельчани виявилися не лише ресурсом для керування, але й самим рушієм керування. Подеколи, це спонукало до позитивних зрушень, інколи – призводило до руйнівних наслідків, але такою є історія взаємин цілого людства. Непостійна, ситуативна, багатовекторна. Не стала винятком у цьому й історія самоврядування у ранньомодерному Ковелі.

"АПОСТОЛИ" МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА. ДО ПИТАННЯ ПРО ЧИСЕЛЬНІСТЬ І ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД РАЙЦІВ У МАГІСТРАТАХ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

ОЛЕНА КУЖЕЛЬНА

(Шостка)

Досліджуючи розвиток місцевого врядування на початку XVII ст. у містах Ковель та Ніжин, А. Крішан зазначав: "Уся влада у місті з магдебурзьким статутом належала магістрату – органу місцевого самоврядування, що складався з двох колегій – ради і лави. До складу першої входили "радці" (або "райці"), а до другої – лавники, очолювані війтом. Незважаючи на те, що згідно із магдебурзькими статутами кількість членів магістрату мала становити 12 осіб (за кількістю Божих апостолів), в українських містах цього правила могли і не дотримуватися".

Яка ж насправді була чисельність райців у магістратах? На це, здавалось би просте питання, немає однозначної відповіді. Тим більш історія магдебургій Сіверщини до цього часу не була досліджена належним чином. Тож автор ставить на меті дослідити питання щодо кількісного та персонального складу райців у магістратах Лівобережної України (переважно Сіверщини).

Відомості про неоднакову кількість членів органів місцевого самоврядування містяться у численних історичних працях. Почнемо з довідкових видань. Енциклопедія історії України подає таке трактування: "Рада міська за магдебурзьким правом складалася з виборних райців, чисельність яких у різних містах була неоднаковою, а також одного або двох бурмистрів, котрі очолювали цей орган". І далі: "В українських містах не було єдиного критерію щодо процедури обрання райців та чисельного складу міської ради. У деяких містах міщани обирали 8 кандидатів на райців і бурмистрів, 4 з них затверджував на уряді місцевий староста".

Довідник "Історія в термінах і поняттях" (Київ, 2014): "Магістрат складався магістратських урядників – старших та молодших. До старших належали: війт, бургомістри, радці ("райці"), лавники та писар; до молодших – комісар, городничий та воз-

ний. Очолював міську владу війт... За доби Гетьманщини війт... разом з населенням міста обирав раду, до якої входило від 6 до 24 радців".

Д. Багалій у праці "Магдебургское право в Левобережной Украине" звертав увагу на різну кількість "магістратських урядників". "Цифри тут сильно коливалися", – констатував він. За даними, які наводить вчений, в Острі у другій половині XVIII ст. щороку обиралося по одному бурмистру і по два райці. 1766 р. в магістраті Чернігова було п'ять "рочних" райців: Іван Санковський, Фома Железняк, Дем'ян Гриб, Данило Станиславський, Павло Калужинець. У Ніжинському магістраті 1766 р. було 6 бургомистрів, 26 райців.

Наприкінці XVI – першій половині XVII ст. магдебурзьке право отримала низка міст Лівобережної України, серед яких Переяслав (1585), Чернігів (1623), Ніжин (1625), Мглин (1626), Миргород (1631), Остер (1633), Кролевець (1644) та ін. Київ отримав магдебурзьке право значно раніше – наприкінці XV ст.

Спробуємо з'ясувати кількість райців у різних українських містах. Характеризуючи міське врядування Києва кінця XVI – першої половини XVII ст., Н. Білоус зазначає, що "щороку посільство обирало міський уряд – Нову раду – чотирьох радців. До старої ради входили чотири радці, однак від початку 17 ст. джерела фіксують уже шість таких урядників».

Згідно Переписних книг 1666 р.: "Переясловля выборные люди... райцы и лавники Григорей Семенов, Юрей Семенов, Семен Левонтьев, Юрей Иванов, Кирило Савонов, Яков Алексадров, Лазар Иванов, Василей Остафьев, ...Максим Василев райца". "А Нежинской войтъ Александръ Цурковской да бурмистръ Дмитрей Кужичъ и райцы и лавники десять человекъ". Тут же надається список членів магістрату міста Ніжина: "войтъ Александръ Цурковской да бурмистр Дмитрий Кужичъ да райцы Василей Мартынов Армашенко, Андрій Каченовской, Дмитрий Шмерлевъ, Яков Карповъ, Карпъ Кузмин". "Город Остръ, а в нем мещанские дворы, а с них по окладу ... 3 рубли з двора....Степанов Титов сынъ Татарин, райца, Федор Сергѣевъ сынъ, райца".

У колективному виданні "Владні інституції Чернігово-Сіверщини: ілюстрована історія" зазначається, що "Рада Чернігівського магістрату у XVIII ст. налічувала в середньому 20 виборних представників – райців".

Часом посада райця була ніби стартом, першою сходинкою в просуванні до вищих посад. Так, наприклад, Йосип Федорович Глинський розпочав службу з 1760 р., обіймав посаду райця, казначея Чернігівського повіту (1782). Пізніше був обраний на посаду Чернігівського міського голови (1784), тривалий час був військовим товаришем Чернігівського полку.

У "випису з чернігівських гродських книг" за 1659 р. є згадка про "панов радных славетных пана Алексія Матвіевича и пана Ивана Елисіевича Гумнича, райцов и месчан черниговъских". Ураховуючи заслуги "славетних" міщан перед громадою, деяких райців обирали на свої посади і вдруге і втретє. Так, у Києві "деякі колишні радці... через певний час повторно були обрані "рочними": Савостьян Андрійович (1598, 1611), Созон Балака (1614, 1616, 1622), Матвій Мачоха (1610, 1612, 1623), Іван Євсейович (1620, 1627), Федір Сказка (1639, 1646), Богдан Самойлович (1636, 1643) ".

Досліджуючи генеалогію козацтва (Переяславський полк) В. Кривошея наводить дані про родини, у складі яких були райці: Сезоновичі: Кузьма – старший райця переяславський (1697); Забари: Андрій – райця переяславського магістрату (1717); Щербини: Михайло (? – ран. 1653) – міщанин і райця переяславський. Маємо поодинокі згадки про членів родин райців, які опосередковано вказують деякі дані щодо персоналій райців: Канцелярист Чернігівської полкової канцелярії, військовий товариш (з 1772 р.), полковий хорунжий (1788 р.) Федір Якубинський був одружений на Ганні Степанівні Леонтієвій – донці райці Чернігівського магістрату. "Стефан Кривкович, войт, Кирило Андреевич Пинчукович, бурмистр, Самуйло Мефедович райца и иньшие райцы и лавники – маестрат места его королевское млсти Києва" (1631). Товариш полку Чернігівського (з 1669 р.) Леонтій Артемович Полуботок займався скупкою маєтностей. 7 грудня 1685 р. він купив ґрунти під Черніговом черні-

гівського райці Василя Пилиповича. Серед документів Ройської сотні 1767 р. згадується "слобода Вербицкая", а в ній "приезжий дворикъ" райці Чернігівського магістрату Івана Санковського. 1782–1786 рр. до складу Чернігівського совісного суду від міщан входили райця чернігівського магістрату (з 1752 р.) Іван Бардадим.

Багатотомне видання під редакцією Ю. Мицика та І. Тарасенко, що містить значний обсяг документів XVII–XVIII ст. з історії Сіверщини, надає можливість у різноманітних документах (щодо надання преференцій містам, з земельних питань, спадкових прав тощо) відшукати поодинокі згадки про склад магдебурій і персоналії райців. У випису з Чернігівських гродських книг, який містить акт розмежування Ніжина, Дівиці й Носівки, від 18 березня 1639 р. згадуються Чернігівські райці Ян Бучинський і Олекса Кудря. У документах періоду 1671–1689 рр. зазначені Чернігівські райці Богданович Ілля, Звірович Герасим, Іванович Мартин, Лавренко Федір, Мартинович Тишко, Никифорович Роман, Савостянович Павло, Фоменко Лаврін. У виписку з міських книг Чернігова, які містять в собі купчу на землю від 31 серпня 1659 р., згадуються Чернігівські райці Іван Гумнич та Олексій Матвійович, а в іншому виписку від 8 серпня 1707 р. – райця Андрій Трофимович.

На підставі майнових документів (купчі, дарчі) за період 1688–1689 рр. по Козелецькому магістрату вдалося установити списки міських райців. Так, в дарчій генерального судді Михайла Вуяхевича від 13 лютого 1688 р. та в купчій від 9 липня 1688 р. щодо продажу "плецу" * згадуються прізвища Козелецьких райців: Парфена Радича та Івана Проскурненка. А в купчій від 15 квітня 1689 р. зазначені інші райці – Яков Катрич, Василь Лагойко.

Таким чином, кількість райців у магістратах українських міст не була постійною. І в часовому вимірі – у певному відрізку століття, і в територіальному – у кожному місті спостерігався "свій" кількісний склад членів магістрату. У сучасній історіографії відсутнє ґрунтовне дослідження з питання, що підняте автором у даній статті. Автор сподівається що вона стане поштовхом для подальших досліджень у цьому напрямку.

* Плець – садиба.

ГРАМОТИ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО (XVI–XVIII ст.)

АННА КУЛІШОВА

ВАЛЕНТИН ПАГОР

(Кам'янець-Подільський)

Магдебурзьке право українських міст – це не німецьке право, це українське муніципальне право, що виникло шляхом злиття і переплетіння українського звичаєвого права з видозміненими і пристосованими до місцевих умов елементами різних інших правових систем, в тому числі німецького магдебурзького права. Магдебурзьке право було лише правовим оформленням певного етапу у розвитку міст України.

Первинними джерелами та документами з історії міста є грамоти-привілеї. У 1890 р. в Кам'янці-Подільському було засновано Давньосховище-Музей подільського церковного історико-археологічного товариства, в якому були зібрані та систематизовані предмети старовини Поділля, в тому числі давні грамоти. За описами 1904 р. та 1909 р. музей нараховував 7 тисяч 684 предмета. За "Описом предметів старовини" в розділі Х "Пам'ятки мови та письма. Грамоти" було зафіксовано 26 грамот, які висвітлювали історичний шлях Поділля та її столиці, а саме зростання міської території, судові прерогативи, вибори міських органів управління, торгівельних відносин та митну регламентацію. Їх було вперше упорядковано та включено в реєстр фондів давньосховища Ю. Сіцінським та О. Прусевичем.

У фондах Центрального державного історичного архіву України м. Києва зберігся корпус магістратських книг або їх залишків, що стосуються міст Правобережної України. Найбільший з них ф. 39 "Кам'янецький магістрат", 157 одиниць справ якого охоплюють 1519–1801 рр. Діловою мовою книг є латинська і польська, часто змішана латинсько-польська. Деякі відомості кінця XV – початку XVI ст. є також у документах актового характеру державних судово-адміністративних органів у великих містах, що зберігаються в Центральному Державному історичному архіві Львова, а також у відділах рукописів наукових

бібліотек Києва, Львова, та в цехових книгах українських міст, що опубліковані Археологічною комісією ВУАН або досліджені і опубліковані Ю. Сіцинським під назвою "Матеріали для історії цехів Поділля".

Одну з найцінніших колекцій документальних матеріалів фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника становлять собою оригінали грамот польських королів. Аналіз їх змісту дозволяє з'ясувати низку сторінок з життя нашого краю, в першу чергу з історії міського самоврядування та ремісничого виробництва.

До нашого часу у фондах музею збережено первинні джерела з історії міста – привілейні грамоти міського самоврядування Кам'янця-Подільського (XVI–XVIII ст.). А саме:

1) грамота польського короля Сигізмунда III Вази, видана 1601 р. ткацькому цеху м. Кам'янця-Подільського (док. № 648), яка підтверджувала його права; положення про статут цеху були запозичені з статуту львівського цеху ткачів; грамота написана латиною на пергаменті чорнилами коричневого кольору; внизу грамота загнута на 7 см. і прошнурована різнобарвним шовковим шнуром до якого прикріплена печатка червоного воску;

2) грамота польського короля Міхала Вишневецького від 30 жовтня 1669 р. (док. № 642), надана кам'янецькому цеху бондарів, стельмахів і столярів; грамота написана на пергаменті та скріплена печаткою; печатка не збереглась, а є лише стрічка, до якої вона була підвішена; текст місцями стертий, місцями вигорілий; грамота отримана від кам'янецької міської управи;

3) грамота короля Августа II Сильного кам'янецькому цеху кушнірів у 1726 р. (док. № 914) і грамота Станіслава Августа видана 1765 р. Кам'янцю-Подільському (док. № 646).

Грамоти написані латинською і польською мовами, чорнилами. Текст вказаних грамот окремо не вивчався, що актуалізує проведення джерелознавчих досліджень. Документи висвітлюють аспекти міського самоврядування в часи пізнього середньовіччя.

Отже, Кам'янець-Подільський, як місто-фортеця відігравав значну роль в історії Східної Європи в XIV–XIX ст. Вигідне географічне розташування міста сприяло політичній, торговій,

культурній релігійній, ремісничій перспективі міста впродовж століть. Основи міського самоврядування було закладено грамотами та королівськими привілеями, частина з яких знаходиться у фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника і мають важливу цінність як писемні пам'ятки Національного архівного фонду України.

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

*ВОЛОДИМИР ЛАЗАРЕНКО
(Вінниця)*

Історія магдебурзького права на Поділлі і, зокрема на Вінниччині, залишається малодослідженою і потребує подальшого наукового вивчення. У XIX ст. її висвітлювали М. Грушевський, В. Антонович, В. Отамановський та інші історики. М. Грушевський у своїх працях звернув увагу на організацію міських общин та широку автономію громад під управою виборних отаманів за часів магдебурзького права, їх повноваження та обов'язки, слушно відносячи зародки станового устрою на період князювання Коріатовичів, а формування міського стану – Вітовта. В. Антонович розкрив особливості магдебурзького права в Україні, умови, причини та наслідки його запровадження. Питання отримання магдебурзького права Вінницею дослідив В. Отамановський у кандидатській та докторській дисертаціях. Він найповніше розкрив його сутність та дію на Вінниччині. Дана проблема була висвітлена також і в його окремих розвідках.

В радянській історіографії магдебурзьке право вважалось чужим для нас явищем, привнесеним зовні (тим більше надане королем Речі Посполитої Владиславом IV). Дана тема практично не досліджувалася, або ж нею займалися на містечковому рівні. На жаль, і до сьогоденнього часу не створено цілісної узагальнюючої праці про магдебурзьке право на Поділлі і дану проблематику висвітлюють лише окремі історики та краєзнавці у своїх регіонах.

Магдебурзьке право, як його ще називають у довідниках німецьке право – це практично відтворені в XIII ст. норми звичаєвого права і судових правил німецького міста Магдебурга. Згідно його положень місто звільнялося від управління й суду феодала (власника), отримувало самоврядування і власне судочинство. Воно визначало порядок виборів і функції бургомістра, магістрату, судді й судових радників, регулювало діяльність купецьких гільдій і ремісничих цехів, торгівлю, опікунство, успадкування та інші міські справи. Міста-магдебургії забезпечували захист своїх мешканців від ворогів: городяни повинні були будувати укріплення, споруджувати замки й фортеці, виставляти вартових. Протягом XIII–XVIII ст. магдебурзьке право поширилося на всю Західну Європу, Чехію, Угорщину, а також Польщу та Литву, звідки потрапило й на територію України. Першими його дістали вже у XIV ст. міста Галичини, Поділля, Волині, пізніше – Київщини, Сіверщини, Слобожанщини та Півдня України.

На думку В. Антоновича, М. Владимирського-Буданова, М. Грушевського, запровадження магдебурзького права в українських містах спочатку мало деякі негативні наслідки. Д. Багалій, А. Яковлів вважали, що його поява навпаки пожвавила міське життя: пільги та привілеї сприяли розвитку ремесл й торгівлі, привернули до міст тільки-но заснованих або спустошених набігами татар нових мешканців тощо.

Слід підкреслити, що у Західній Європі, магдебурзьке право виникло як закономірний, внутрішньо обумовлений етап розвитку міста, тобто еволюційним способом. У більшості міст та містечок Поділля, зокрема Вінниччини – незначних поселеннях на межі з Диким Полем, яким зміцнити в економічному й правовому розумінні перешкождали незліченні набіги татар, – воно надавалось здебільшого "штучно" з певною метою та за певних умов. Різноманітні пільги, звільнення на кілька років від податків, запровадження ярмарків, введення окремого судочинства призводили до поступального розвитку та активності територіальних громад. Сприяли заселенню і зростанню міст. В деяких випадках саме колонізація була основною умовою привілеїв.

До інших умов надання магдебурзького права відносять: віддаленість від Дикого Поля, наявність добре облаштованих міських замків та фортифікаційних споруд, які б могли захистити городян, конфлікти між міщанами та землевласниками, намагання влади поповнити державну казну, приборкати свавілля непокірливої шляхти, яка часто-густо не корилась королівській владі в Україні, занепад громад та інші.

Майже п'ять століть керувалися магдебурзьким правом міщани Поділля. Проте, як вказують джерела, самоврядування, тобто судова, військова та господарська автономія, були під силу лише тим містам, де міська громада досягла певного рівня самосвідомості та згуртованості. У боротьбі за автономію городянам доводилося часом витримувати нелегке політичне та економічне суперництво з власниками міста або ж наставленими від влади старостами та війтами. Прагнення до незалежності коштувало часом дуже недешево. Адже міщанські громади, навіть при наявності магдебурзького права, продовжували обкладатись королем або місцевою знаттю низкою повинностей. В. Антонович у своєму дослідженні нараховує їх біля десятка: зобов'язання громади виставляти на вимогу князя чи старости міста ополчення для оборони і військових походів, обов'язок захищати замок чи фортецю від ворога, утримувати в них постійну залогу, будувати й ремонтувати замки та укріплення, постачати до них зброю й продовольство, утримувати польову розвідку та сторожу від нападів татар, виставляти підводи під час військових походів для перевезення боєприпасів і вантажів, сплачувати грішми або натурою князю чи старості міста податок як воєначальнику краю тощо.

Для прикладу, міська громада Вінниці зобов'язувалася сплатити королівському старості Яну Одривольському чинш (грошовий податок) з кожного дому по 10 грошів на рік, крамарі – по 7 злотих і 15 грошів, цехові – по 3 злотих, а ті, що мешкають у найманих будинках – по 1 злотому. Ще 7 років належало платити "воловщину" – від кожних 10 волів 1 вола. Крім того, від кожного дому ще давали по півмірки вівса. Усе це наводить на думку, що жителям міст України, яким надавалось магдебурзьке

право, доводилось фактично викупляти у держави, а також у місцевої знаті свої права та привілеї.

Вирахувати, скільки подільських, і, зокрема, вінницьких, міст та містечок володіли цим правом складно: значна частина документів була втрачена під час численних війн та стихійних лих. Ще складніше визначити датування коли саме надано містам магдебурзьке право. Були міста, яким воно поновлювалося кілька разів. До речі, таке могло трапитися і з містом Вінницею. В. Отамановський висловлює припущення, що у 1640 р., коли Владислав IV, король Польщі, жалував місту грамоту на магдебургію, то це було відновлення тих прав, які мали міщани до 1580 р., коли згорів вінницький замок, а з ним і всі документи. За іншою версією ці права відібрав вінницький староста В. Калиновський (1604–1613 рр. правління).

Однак варто зазначити, що аналізуючи правові взаємини вінницької міщанської громади та старостинського уряду від 1638 р., ми вбачаємо також договірні взаємини сторін, санкціоновані королівським привілеєм на магдебурзьке право. Вінницький староста Я. Одривольський, встановивши з вінницькою міщанською громадою договірні взаємини, того ж року надав місту автономію на магдебурзькому праві, а ці договірні взаємини санкціоновано у 1640 р. королівським привілеєм.

В. Антонович наводить зовсім іншу дату жалуваної грамоти для міста Вінниці – 1630 р. Щодо інших міст – є тільки згадка про побутування та вживання магдебурзького права, але немає дат. При цьому для деяких міст уже й згадка втрачена в історії, а інші взагалі зійшли з історичної арени, або були перетворені на кріпосні села. Будь-які документи на привілеї жителів такого населеного пункту, як правило, знищувалися. Найбільш яскраво такі процеси в Україні, зокрема, на Вінниччині проходили в другій половині XVII ст.

Ситуація склалася парадоксальна. По-перше, за деякими підрахунками, зробленими на основі документальних джерел та краєзнавчої літератури XIX–XX ст., протягом XIV–XVIII ст. магдебурзьким правом користувалися 52 міста й містечка нашого Поділля. По-друге, на території сучасної Вінниччини, яка тоді

входила до складу Подільського та Брацлавського воєводств, таких міст нараховувалося з XV до середини XVII ст. – 10. Наприклад, у XV ст. магдебурзьке право на нашій території мав лише Хмільник (з 1448 р.), а на Поділлі таких містечок в той же час було 5. У XVI ст. королівські грамоти на самоврядування отримали ще 19 міст Поділля, в тому числі на Вінниччині привілеями користувалися такі міста як Бар (з 1538–1540 рр.), Ялтушків (з 1548 р.), Уланів (з 1552 р.), Шаргород (з 1588 р.). Усі ці міста відносились до Подільського воєводства. У Брацлавському воєводстві в XVI ст. таких міст було 3 – Брацлав (з 1564 р.), Літин (з 1578 р.), Немирів (з 1581 р.). У наступному столітті, протягом першої його половини, королівськими привілеями це право було дароване ще 15 містам Поділля, із них на Вінниччині – Копайгороду (з 1624 р.) та Вінниці (з 1640 р.). Проте на кінець XVII ст. Правобережжя знову відійшло до складу Польщі, а частина нашої території до Туреччини. На теренах Східного Поділля, зокрема сучасної Вінниччини, із 117 міст із магдебурзьким правом залишилось лише 6. Отже, 4 міста – Ялтушків, Копайгород, Уланів і Немирів – шляхта, яка повернулась, перетворила на свої вотчини. Приватновласницькі інтереси взяли гору над державними. У XVIII ст., магдебурзьке право набули ще 12 міст Подільського та Брацлавського воєводств. Серед них на Вінниччині: Гайсин, Гранів, Кіблич (з 1744 р.) та Тульчин (з 1787 р.). Отже, впродовж XV–XVIII ст. на території нашої області було 14 міст-магдебурій.

Доцільно зазначити, що на сьогоднішній день ніхто (окрім В. Отамановського) серйозно не вивчав проблематику магдебурзького права. Практично немає праць присвячених історіографії даної теми, відсутня узагальнююча, комплексна робота, яка б розкривала всі аспекти королівських пожалувань на Поділлі та Вінниччині зокрема. Майже не використаними залишаються польські та литовські документальні та архівні джерела.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВІННИЦЬКУ МАГДЕБУРГІЮ

АНАТОЛІЙ ЛИСИЙ
(Вінниця)

У далекому 1946 р. в Московському університеті ім. М. Ломоносова успішно захищається кандидатська дисертація "Вінниця в XIV–XVII століттях". Її автор – Валентин Дмитрович Отамановський (1893–1964), відомий історик, організатор краєзнавства на Поділлі у 1920–1929 рр. Він зазнав арештів, тюрми, заслання (його судили за міфічну приналежність до СВУ), та протягом усього життя вивчав історію нашого краю. Восени 1992 р. вінницький історик Юрій Савчук запропонував видати дослідження і привіз ксерокопію з Москви, а місцеве видавництво "Континет-прим" у 1993 р. дало друге життя науковій розвідці. Бібліографія дисертації складає 198 назв українською, російською, польською, французькою, латинською мовами. Широко використані фонди Московського Центрального та Київського архівів древніх актів, Львівського бернардинського, Вінницького округового архівів, давньосховищ Республіки Польща.

Цілий розділ (VI) присвячено наданню Вінниці автономії та еволюції правового стану міщанської громади протягом XVII ст. Автор розпочинає розповідь з того, що Вінницьке староство в управління отримав від польського короля у 1638 р. Ян Одривольський. Він одразу встановлює з вінницькою міщанською громадою певні договірні взаємини і надає місту автономію на магдебурзькому праві. Вінницький староста зрікся в інтересах міщанської громади таких прибуткових статей: а) права на розпорядження міськими землями та на їх використання; б) важливого в старостинському бюджеті права пропінатії^{*}; в) староста подбав про монополізацію для міщанської громади права на вагове, мірове, смоляне й дьогтьове та монополію на заняття ремеслами через утворення цехів. Але замість невизначеного

^{*} **Пропінатія** – монополія феодала на продаж пива або горілки лише за тими цінами та у тих корчмах, які заздалегідь визначені господарем.

точно податку вівсом та триденної панщини на рік вінницький староста мав отримувати конкретно визначений еквівалент.

Пройшло два роки, і міська громада споряджає депутацію до Варшави, щоб на державному рівні отримати жадане магдебурзьке право. До столиці поїхали вїйт Парфен Омелянович, райця Тишко Тийненко, міщанин Іван Ушкало. У суботу 26 травня 1640 р. на вальному сеймі* вони "здорові духом і тілом склали перед королем тілесну присягу за звичаєм, перед Розп'яттям і ту присягу поважно виголисили". У їх клятві йшлося про те, що документи та привілеї Вінниці, дані попередніми монархами, знищені вогнем у замку під час татарського набігу 1580 р.

За кілька днів, 30 травня 1640 р., Владислав IV королівським привілеєм надав вінницькій міщанській громаді магдебурзьке право. Додатково ним було стверджено межі міської території, встановлені давнішніми межевими декретами 1530–1570 рр. Привілей передбачав також право мати свою печатку з гербом міста Вінниці. На міському гербі "зображено було дві шаблі та дві вудки. Шаблі символізували Вінницю, як прикордонне місто, на мешканців якого покладено було військові обов'язки. Дві вудки на гербі означали, що уряд визнає тепер право вінничан на ухоронництво, тоді як вінницькі старости забороняли масовий відплив міщан "на входи", бо це послаблювало сили захисників міста під час нападу татар".

Одержання магдебурзького права слід вважати важливим здобутком міста в його довготривалій боротьбі з сеньйором, а звільнення міщан з-під замкового присуду й надання місту власного міського суду мало велике значення в історії Вінниці. Віднині місто очолював міський уряд з шести бурмистрів під головуванням вїйта. За національним складом вони всі без винятку були українці. Цей виборний уряд, керуючись кодексом міського магдебурзького та звичаєвого права, виконував адміністративні та судові функції. Першим вінницьким вїйтом був у 1639–1643 рр. Парфен Омелянович, у 1643–1645 рр. – Андрій

* **Вальний сейм** – збори шляхти всіх воеводств для обговорення та прийняття законів, вирішення адміністративних питань, визначення податків, оголошення війни тощо.

Данилович, 1645 р. Омеляновича знову було обрано війтом. Важливу посаду писаря займав у Вінниці місцевий міщанин Яцько Сенченко. Міські актові книги він вів українською мовою.

Вінницька міщанська громада високо цінувала здобуті права та вольності: адже однією з умов Зборівської угоди 1649 р., безперечно, на клопотання вінницьких міщан перед гетьманом Б. Хмельницьким, Українська держава виставила Речі Посполитій вимогу – дати цілковиту амністію вінницьким міщанам та залишити їм всі попередні права та вольності. Наступним етапом виконання Польщею Зборівської угоди було те, що 1650 р., на клопотання вінничан, новий король Ян Казимир ствердив привілей Владислава IV Вінниці на магдебурзьке право. Гадяцький договір 1659 р. також санкціонував місту набуті права і вольності. Ю. Хмельницький 1661 р. залишив без змін статус Вінниці. До Бучацького трактату 1672 р. вінницька міщанська громада зберігала своє автономне становище.

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО У МІСТІ СНЯТИН

ОЛЕГ ОЛІЙНИК

(Івано-Франківськ)

Один із важливих етапів в історії міста Снятин пов'язаний із запровадженням на його території норм магдебурзького права. Міста Прикарпаття в більшості перебували в руках феодалів, які у XV ст. почали обмежувати їхні права. Через це розпочалась боротьба міщан за своє самоуправління на магдебурзькому праві. Досягти такого привілею вдалось зокрема і мешканцям Снятина.

Літописне місто було розташоване над Прутом, на кордоні Галичини і Буковини, де перетинались важливі торгові шляхи, які з'єднували південні країни Європи. Місцеве населення здавна займалося ремеслами і торгівлею. Перші звістки про населений пункт сягають часів Галицько-Волинського князівства. Цей сторожовий град відомий уже в XI ст. Офіційною датою заснування міста вважається 1158 р. Проте деякі вчені вказують, що

археологічні дослідження дозволяють впевнено говорити про існування поселень на території сучасного міста від X або від XI ст. В. Нагірний зазначає, що перша достовірна письмова згадка про місто під його сучасною назвою датується 1382 р.

Польський король Казимир Ягеллончик 1447 р. окремим привілеєм перевів снятинських міщан з польського і руського права на німецьке. Монарх також визначив їм міські ґрунти і призначив війта. Таким чином 1448 р. Снятин, що знаходився на кордоні з тогочасним Молдавським князівством отримав магдебурзьке право. На його основі населення міста обирало магістрат, до якого входили бургомістр і радники (райці). Магістратська рада займалась господарськими і адміністративними справами. До складу магістратського управління входило від 4 до 12 осіб.

У свою чергу війти очолювали війтівсько-лавничі суди та здійснювали судові повноваження. Міщани звільнялися від юрисдикції всіх інших судів. На них не поширювалася дія війтівсько-лавничих судів інших міст. Міщани ж в усіх справах мали звертатися лише до судових інституцій свого міста.

Головним управителем при міському господарстві був господар, або, іншими словами, люнар, шафар, прокуратор. Його обирала рада з-поміж Колегії 40 мужів. Ні радники, ні війт не мали права втручатись у сферу його діяльності. Правоохоронцем у місті був інстигатор. Він був зобов'язаний не допускати галасу під час судів у ратуші, видавати позови, збирати судові штрафи, забезпечувати присутність сторін на судовому процесі і самому бути там. Одним із важливих і шанованих міських чиновників також був писар.

Формально таке управління мало обиратися всіма містянами. Проте в містах того часу за рахунок торгівлі і промислів збагачувалась група впливового патриціату, переважно іноземного та римо-католицького. Маючи у своєму розпорядженні значні фінансові ресурси і до певної міри підтримку збоку місцевої та центральної влади, вони взяли під свій контроль міське самоврядування.

Варто зазначити, що оскільки в прикарпатських містах переважало українське (руське) населення, то іноземний патриціат

до певного часу мирився з тим, що до міських самоврядних структур входили і представники місцевого населення. Так було в XV – на початку XVI ст. Але в середині XVI ст. католицький патриціат міст при підтримці королівських старост почав порушувати права українського населення.

На основі магдебурзького права, всі жителі Снятина – німці, поляки, за винятком українців, звільнялись з-під юрисдикції урядовців будь-якого рангу. Міські українські жителі повинні були сплачувати і здавати королівській казні, як і в інших містах Галичини різні данини і грошові чинші.

В значній мірі завдяки своєму географічному розташуванню у Снятині активно розвивалась торгівля. Місто, як і Львів, Тернопіль, Броди, Поморяни, Жидачів, Сянок, Ярослав та ряд інших населених пунктів, що мали магдебурзьке право, могло проводити ярмарки та торги тричі, або і більше разів на рік.

Стосовно етнічного складу міста Снятин в період поширення на нього юрисдикції магдебурзького права, то на його території, як у Львові, Кам'янці-Подільському, Станиславові, Бродах, Бережанах, Язлівці тощо мешкала значна кількість вірмен. В 1628 р. король Речі Посполитої дозволив вірменам поселитися у Снятині і займатися торгівлею та ремеслами. Станом на 1765 р. у місті нараховувалось 459 українців, вірмен і поляків та 229 євреїв.

Припинення функціонування магдебурзького права припадає на перші десятиліття перебування міста у складі монархії Габсбургів. За правління Йосифа II воно було "модернізоване", а фактично скасоване. Міська реформа 1785 р. ліквідувала частину старих органів управління і впроваджувала нові. Магістрат поділявся на три сенати: політичний, цивільний і кримінальний. Бургомістр був державним чиновником, з тією лише різницею, що оплачувався з міської, а не з державної казни. Згідно з привілеєм 1784 р. громаді Снятина дозволялося проводити восьмиденні ярмарки, а щопонеділка великі торги.

Варто зазначити, що у фондах Івано-Франківського краєзнавчого музею зберігається цісарський диплом (грамота) з печаткою наданий місту Снятин імператором Леопольдом II Габс-

бургом 5 листопада 1790 р. В цьому документі розміщене зображення нового герба міста з латинською літерою "S".

Вже після ліквідації магдебурзького права в першій половині XIX ст. у Снятині спостерігалось обмеження міського самоврядування, що супроводжувалось обмеженням території на якій воно діяло. Це було зумовлено тим, що поряд із міською общиною продовжували існувати "юридики" – феодална власність на територію міста і міських земель.

Загалом попри фрагментарність застосування та обмеження щодо українського населення міста, отримання містом Снятин магдебурзького права мало важливе значення для розвитку місцевого самоврядування. Таким чином цей населений пункт був долучений до тогочасних європейських тенденцій у розвитку урбаністичних центрів.

СУТНІСТЬ, ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ, ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ, ОСОБЛИВОСТІ ДІЇ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА В УКРАЇНСЬКИХ САМОВРЯДНИХ МІСТАХ: ПОВЧАЛЬНИЙ ДОСВІД УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

АНАТОЛІЙ ПАВКО

(Київ)

Протягом багатьох століть в Києві та інших українських містах впроваджувалися різні моделі місцевого самоврядування, зазнавали трансформаційних змін його базові принципи та політико-правові засади. На нашу думку, вдосконалення та подальша еволюція місцевої демократії як цивілізаційного європейського феномену в столиці України на сучасному етапі пов'язані, насамперед, з критичним осмисленням та коректним практичним застосуванням історичного досвіду діяльності самоврядних інституцій, а також з їх орієнтацією на ті загальновизнані демократичні цінності, яких неухильно дотримується і використовує у практичному житті європейська спільнота. Слід зазначити, що в Україні вартісні ідеї, багатоманітний досвід місцевого само-

врядування спираються на тяглі історичні традиції. Вони започатковані вічовими зборами Київської Русі, інститутами козацької демократії, запровадженням на українських землях магдебурзького права. Історичні традиції місцевого самоврядування формувались також в імперську добу (XIX – початок XX ст.), в радянський період та в роки незалежності нашої держави.

Глибоке, комплексне, неупереджене дослідження питань, пов'язаних із сутнісним розумінням суспільних функцій та історичного значення магдебурзького права в українських містах в добу феодалізму та капіталізму, зокрема, в Києві, для становлення самоврядних інституцій є одним із актуальних напрямків сучасних історичних, історико-правових, політологічних та міждисциплінарних досліджень.

Зауважимо, що в сучасних умовах історіографічні, теоретико-методологічні, конкретно-історичні аспекти магдебурзького права як однієї із самобутніх форм місцевого самоврядування на українських землях стали об'єктом та предметом їх вивчення такими вітчизняними дослідниками як Г. Ісаєвич, В. Смолій, Ю. Шемшученко, А. Павко, Т. Гошко, Р. Делімарський, М. Капраль, П. Музиченко, Н. Яковенко та ін.

Слід вказати й на те, що окреслена нами проблема містить як малодосліджені, так і дискусійні аспекти. До них, наприклад, слід віднести історіографічні питання магдебурзького права в Україні, суперечливе трактування вітчизняними дослідниками сутнісних засад та юридичної природи магдебурзького права в контексті тогочасних політико-правових реалій, ігнорування ними усвідомленого розуміння доцільності виокремлення як позитивного, так і негативного досвіду його практичного застосування в модерну добу.

Зазначимо, що з урахуванням термінологічних детермінант досліджуваної проблеми потрібно вирізняти такі категоріальні поняття як "магдебурзьке право", "магдебурзьке право в Україні", "магдебурзьке право в Києві". Зокрема, сутність магдебурзького права аргументовано розкрита вітчизняними дослідниками у фундаментальних енциклопедичних виданнях у галузі політології та права. Так, на сторінках політологічного енци-

клопедичного словника, друге видання якого побачило світ в 2004 р., відомий правознавець, академік НАН України Юрій Шемшученко трактує магдебурзьке право як систему норм феодального права, якими регулювалися питання самоврядування міст.

Нагадаємо, що історичні витоки та назва магдебурзького права пов'язані з містом Магдебургом, населення якого в XII ст. домоглося певних привілеїв і автономії в управлінні міськими справами. Як зазначено у всесвітньовідомій енциклопедії Брокгауза і Ефрона, Магдебург був головним містом пруської провінції Саксонії. На трьох притоках річки Ельби знаходилась одна з найпотужніших військових фортець імперії. На території міста Магдебург був розміщений також важливий торговельний центр. Саме в XII ст., яке стало одним із визначальних періодів європейської історії, у Магдебурзі виникла своєрідна історико-правова матриця магдебурзького права. На думку сучасних дослідників, магдебурзьке право – середньовічне міське право, за яким міста частково звільнялись від королівської адміністрації, або влади феодала та створювали органи місцевого самоврядування. Воно було започатковане привілеями 1188 р., отриманими німецьким містом Магдебургом від архієпископа – власника міста. Варто зробити акцент на тому, що магдебурзьке право визначало систему органів місцевого самоврядування, порядок їх формування і функції, передбачало утворення і закріплювало повноваження судів у містах, регулювало питання діяльності цехів та купецьких об'єднань, а також питання власності, оподаткування і торгівлі, спадкування, опіки, розв'язання спорів, призначення покарань за скоєні злочини у місцях тощо. Магдебурзьке право розширювало можливості міщан та інших верств міського населення у здійсненні самоврядування на засадах виборності відповідних органів.

Варта уваги точка зору відомого історика, академіка НАН України Ярослава Ісаєвича на історичну природу та особливості магдебурзького права в Україні. "Магдебурзьке право українських міст, – зазначав він, – це німецьке право, це українське муніципальне право, що виникло шляхом злиття і переплетіння українського звичаєвого права з видозміненими і пристосова-

ними до місцевих умов елементами інших різних правових систем, в тому числі німецького магдебурзького права". На думку відомого вченого, магдебурзьке право було лише правовим оформленням певного етапу в розвитку міст на Україні.

Дві визначальні риси вирізняли магдебурзьке право від існуючого руського чи польського права: автономність міської громади, що полягала в судовій та адміністративній незалежності від місцевих державних, судових урядовців та установ, а також право приватної власності на успадковані міські земельні ділянки. Ці два чинники сприяли підприємницькій ініціативі міщан (купців і ремісників), що приносило матеріальну користь як самим міщанам, так і володарям міста. Натомість, як вважають фахівці, магдебурзьке право в Україні – право міського самоврядування на українських землях, засноване на загальних принципах магдебурзького права. Воно поширилося в Україні в XIV–XV ст. через Польщу та Угорщину. Згідно з історичними документами, першими отримали атрибути магдебурзького права міста Закарпатської України, яка на той час входила до складу Угорщини (Хуст, Тячів). Згодом магдебурзьке право було надано таким містам як Санок (1339), Львів (1356), Кам'янець-Подільський (1374), Луцьк (1432), Мукачево (1445), Київ (1494–1497).

Необхідно зауважити, що магдебурзьке право не було єдиним зводом, а фактично уособлювало назву комплексу правових джерел, які в різний час використовувалися в органах міського самоврядування і міських судах. Правовою основою для використання власного міського права були відповідні привілеї, записи правових звичаїв, поширених у місті, акти органів самоврядування, своєрідні міські статuti. На нашу думку, мають рацію ті дослідники, які стверджують, що елементи магдебургії в містах України – це своєрідне синтетичне утворення з дійсно німецького права й права руського.

Магдебурзьке право в Києві, займаючи порубіжне становище, вирізнялось від магдебургії як правобережних, так і лівобережних українських міст. Міста на правобережжі були міцно втягнуті в орбіту польської політики. Їхні адміністративні установи залежали від вищої влади і мало відповідали інтересам

корінного українського населення. На лівобережжі магдебурзьким правом користувалися лише 10 невеликих міст. Натомість, Київ був особливим містом, яке втілювало у собі функції торговельного центру і військової фортеці, було визначним центром культурного життя українського народу і самоврядного міського організму. Кияни особливо цінували свої права і вольності, а тому завзято боронили їх від усяких зазіхань з боку вищої влади.

Особливістю дії магдебурзького права в Києві було, наприклад, те, що відповідно до нього вся повнота влади в містах належала магістратові. Згідно з принципами магдебурзького права, високі професійні та морально-етичні вимоги висувались до посад війта та бургомістра. Так, війт згідно з зафіксованими в документах магдебурзького права вимогами, повинен був мати "страх Божий, правду, мудрость, расторопность, умеренность и милость для всех ревную, знания прав, важность и должен судить без пристрастия, без гнева, ненависти, милости, приязни и даров для того, что посулы залепят глаза самого мудрого человека".

З нашої точки зору, варто враховувати як позитивні, так і негативні аспекти повчального історико-правового досвіду впровадження в Києві та інших самоврядних містах німецького міського самоуправління. З одного боку, неухильне дотримання та послідовна практична реалізація в імперську добу принципів магдебурзького права в Києві як однієї із самобутніх форм місцевого самоврядування сприяли соціально-економічному та культурному розвитку міста, зміцненню його автономних засад і самоврядних політико-правових традицій. Проте, з іншого боку, негативний досвід застосування магдебурзького права в Києві пов'язаний із виявленими високими владними структурами значними корупційними зловживаннями і фінансовими розтратами, здійсненими членами міського магістрату у першій чверті XIX ст., клановістю місцевої влади.

На сучасному етапі, коли історія місцевого самоврядування України, зокрема, міста Києва, повторюється на новому еволюційному колі, важливо з метою удосконалення діяльності само-

врядних інституцій столичного міста творчо осмислювати і використовувати у політико-правовій царині унікальний історичний досвід і повчальні уроки магдебурзького права в Києві.

На нашу думку, магдебурзьке право в Києві, його сутнісні риси, особливості дії, механізми реалізації доцільно розглядати не у вузькому, а у широкому історичному контексті з врахуванням новітніх методологічних парадигм пошуку об'єктивної історичної істини.

Одним із повчальних уроків функціонування магдебурзького права в Києві може слугувати висновок про те, що його засадничі принципи і регулятивні механізми доцільно застосовувати не в "чистому" форматі, а у модифікованому варіанті з урахуванням специфіки міської громади та історичних традицій муніципального самоуправління.

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО В УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ЗНАЧЕННЯ

ЯНА ПАВКО

(Київ)

Магдебурзьке право слід вважати однією із найпоширеніших правових систем міського самоврядування у Середньовічній Європі. Його коріння бере свій початок у XII ст. у німецькому місті Магдебург, яке в 1188 р. отримало право на самоврядування від власника міста—архієпископа Віхмана. У 1294 р. його було підтверджено саксонським курфюрстом Альбертом. В основу магдебурзького права було покладено надання містам певних привілеїв та автономії в управлінні. Зокрема, магдебурзьке право сформувалося в якості норм феодального права, які регулювали питання самоврядування міст. Воно визначало систему органів місцевого самоврядування, порядок їх створення та функції тощо. Зауважимо, що магдебурзьке право поклало початок становленню місцевого самоврядування в сучасному його розумінні, ставши першою його історичною формою.

Магдебурзьке право після поширення на інші німецькі міста сягає низки міст Угорщини, Польщі та Литви, а звідти у XIV–XV ст. й України. Спочатку право самоврядування отримали закарпатські міста, які входили до складу Угорського королівства (міста Хуст, Тячів, Вишкове здобули це право в 1329 р.). У 1339 р. магдебурзьке право одержало нині польське місто Сянок, 1356 р. – Львів, 1374 р. – Кам'янець-Подільський, 1390 р. – Берестя, 1431 р. – Кременець, 1432 р. – Луцьк, 1444 р. – Житомир, 1445 р. – Мукачеве, 1493 р. – Рівне. Столиця України – Київ – здобув це право у 1494 р.

Як зазначає Ю. Кириченко, із запровадженням магдебурзького права зросла роль місцевих органів влади у вирішенні питань місцевого господарства, місцевих фінансів, охорони правопорядку, місцевої адміністрації та судочинства. Але слід враховувати, що на відміну від магдебурзького права в Західній Європі, на українських землях воно не тільки не повністю звільняло міста від феодальної залежності, але й супроводжувалося обмеженням прав населення.

Українські міста доцільно поділити на три категорії відносно способу поширення на них магдебурзького права. До першої категорії належать міста, які отримали його від литовських князів, польських та угорських королів. До другої категорії належать міста, які одержали магдебурзьке право від їх власників, а до третьої – міста, яким воно було надане грамотами гетьманів після приєднання України до Московської держави.

За рівнем самоврядування українські міста поділялися на магістратські, які називали привілейованими, та ратушні. Перші відрізнялися більшим рівнем самостійності. У магістратських містах вся влада належала магістрату, до складу якого належали старші (війт, бурмістри, радці, лавники, магістратський писар) та молодші (комісар, городничий, возний) урядники. Його головою був війт. Загалом, магістрат складався з ради та лави. Рада займалася адміністративно-господарськими справами. Її кількісний склад становив від 6 до 24 осіб. У свою чергу, до відання лави належали судові справи. Вона розглядала як цивільні, так і кримінальні справи. У деяких містах цивільні справи могла розглядати рада. У даному випадку, кримінальні справи тоді

підлягали віданню виключно лаві. Необхідно підкреслити, що до магістрату належали найзаможніші мешканці міста.

Система управління ратушними містами відрізнялася від магістратських. На чолі міста стояв староста, який одночасно був і війтом. Його призначав король або гетьман. Для ратушних міст була характерною відсутність поділу на раду та лаву.

На думку академіка НАН України Ю. Шемшученка, магдебурзьке право на сьогодні є об'єктом серйозних наукових досліджень як однієї із самобутніх форм місцевого самоврядування, поширених свого часу і в Україні.

Запровадження магдебурзького права в українських містах мало як переваги, так і недоліки. Його функціонування залежало від того, під владою кого перебували українські землі. Магдебурзьке право мало адаптовуватися до реалій тих днів, враховуючи політико-правові обставини, в яких "існували" українські міста. Воно суттєво відрізнялося від того права, яке було поширене на німецьких землях. З одного боку, введення особливої системи управління містами на засадах середньовічних європейських традицій сприяло їх економічному розвитку та формуванню основ громадянського суспільства.

З іншого боку, магдебурзьке право негативно впливало на розвиток місцевих правових норм, які б регулювали відносини щодо самоврядування міст. До того ж, права українського населення обмежувалися, шляхом витіснення їх з органів місцевого самоврядування та заміни на "пануючих" заможних іноземців. Незважаючи на високі професійні та морально-етичні вимоги, які висувалися до претендентів на посади органів місцевого самоврядування, мало місце зловживання службовими обов'язками та розтрата, які здійснювали члени міського магістрату. Це стало свідченням наявної кризи в системі місцевого самоврядування в Україні.

З точки зору професора А. І. Павка, впродовж багатьох століть на українських землях випробували різні моделі місцевого самоврядування, базові принципи яких зазнавали трансформаційних змін. Вдосконалення місцевого самоврядування у сучасних умовах пов'язане із гармонійним поєднанням повчального

історичного досвіду діяльності київських самоврядних інституцій і пріоритетних демократичних тенденцій, яких дотримується європейська спільнота.

Таким чином, магдебурзьке право заклало підвалини для формування сучасної системи місцевого самоврядування в Україні. Насамперед, воно закріпило основні принципи управління містами, які збереглися до наших днів у модифікованому вигляді. Попри негативні риси, притаманні магдебурзькому праву, завдяки йому зросла роль населення в управлінні містом в цілому. Українські міста, дотримуючись норм магдебурзького права, адаптованих до відповідних умов, змогли досягти соціально-економічного та культурного розвитку, а також зміцнити свої автономні позиції.

ГРАМОТА КНЯЗІВ КОРІАТОВИЧІВ КАМ'ЯНЦЮ-ПОДІЛЬСЬКОМУ НА САМОВРЯДУВАННЯ 1374 Р.: СПРОБА АНАЛІЗУ ЗМІСТОВОЇ ЧАСТИНИ

ВАЛЕНТИН ПАГОР

(Кам'янець-Подільський)

У 2024 р. Кам'янець-Подільський відзначає ювілейну дату – 650 років з часу першої письмової згадки про місто та надання йому магдебурзького права. Незважаючи на численні дослідження цієї події, залишаються питання датування і розкриття оригінального тексту грамоти князів Коріатовичів, якою місту надавалося право на самоврядування^{*}. Відомо, що грамота була написана староукраїнською мовою. Найдавніша згадка про її існування міститься в люстрації Тереховлянського замку 1564 р. Достовірність існування грамоти сумнівів не викликає, адже її копія була затверджена польським королем у 1735 р., а її тексти

^{*} Остання дискусія з приводу предмету дослідження грамоти князів Коріатовичів відбулася 14 березня 2014 р. під час проведення круглого столу "Самоврядування у Кам'янці-Подільському: історія та сучасність" (м. Кам'янець-Подільський).

містяться в книгах Кам'янецького магістрату та судових справах XVI–XVIII ст. У польському перекладі текст грамоти неодноразово публікувався. Її вивчали О. Пшездецький, М. Грушевський, Н. Молчановський, Ю. Сіцінський, М. Петров, Л. Баженів, О. Пламєницька, М. Крикун, С. Крамар, В. Михайловський, Д. Ващук та ін. Результатом досліджень стало те, що з'явилося три ймовірні дати підписання грамоти: 7 січня, 7 лютого та 7 листопада. Сьогодні відомо, що грамота була видана 7 січня 1374 р. в "день Св(ятого) Іоанна Хрестителя", як слушно на це вказував М. Грушевський.

Проведені дослідження дають підстави стверджувати, що не всі аспекти цього історичного документа розкриті. Аналіз грамоти відповідно дипломатики – спеціальної історичної дисципліни, дасть змогу встановити території, котрі юридично належали місту та якими були його суспільно-політичний устрій і соціально-економічні відносини.

Формуляр документа є традиційним для дипломатики XIV ст. Текст подано трьома структурними частинами, які включають невеликий вступний протокол, змістову частину та закінчення (датаційна клаузула з печаткою і відповідними реквізитами).

У тексті документа чітко вказано, що це є лист, а не грамота (де-юре – грамота). Він був написаний староукраїнською канцелярською мовою та завірений князівською гербовою печаткою у замку в Кам'янці. Документ адресований громаді міста в особі представника міського самоврядування – радця Якова Хочинського. Титуляція документа свідчить про діархічну форму правління князів Коріатовичів на Поділлі (дуумвірат). Засвідчили грамоту воеводи та представники князівської влади на місцях, на яких, ймовірно, полягав обов'язок стежити за дотриманням прав та свобод, наданих Коріатовичами.

Найголовніше, з аналізу змістової частини впливає те, що документ фіксує процедуру формування міста як адміністративного центру: *"чинимо відомо своїм (цим) листом..., що ми призвали до себе міщан до міста Кам'янця і далисьмо (їм) волю на 20 літ"*. По-перше, у листі вказано, що Кам'янець отримує/має статус міста на час створення документа. По-друге, князі призва-

ли (!) до Кам'янця міщан і дали їм податкові "пільги" на 20 років для того, щоб місто в статусі "вільної економічної зони" могло зміцнитися, розбудуватися й отримати в майбутньому статус князівської столиці. Раніше столицею Подільського князівства був Смотрич. Враховуючи краще географічне розташування Кам'янця, можливості природного захисту і уфортифікування, стає очевидним, чому князі в середині 70-х рр. XIV ст. надали йому перевагу.

У документі зафіксовано, що до міста запрошувалася відповідна соціальна категорія – міщанство. Тому дискусії про те, якій громаді надавалася грамота за національною чи релігійною ознакою є недоречними. Сучасні дослідження економічної політики Коріатовичів на Поділлі, здійснені у дисертації А. Войнаровського, вказують, що на заклик князів відгукнулися як місцева руська (українська) спільнота, так і вихідці з західних країн – поляки, німці, чехи, а зі Сходу – вірмени, які вирішили перейти під міську юрисдикцію Кам'янця. За рішення осісти на неспокійному і нещодавно звільненому від татар Поділлі, вони отримали податкові пільги на 20 років. Економічна політика Коріатовичів мала на меті перетворити Подільське князівство на стратегічно важливого гравця в торгівлі країн Заходу і Сходу. Князі також намагалися використати торговельні шляхи, які проходили через їхню територію, для економічного зростання подільських міст та містечок, в тому числі Кам'янця-Подільського.

Наступна частина документа стосується визначення **меж міста**, якими вони були винесені в натурі. Проблема міської топографії виявилася історичною, адже міська влада впродовж XVI–XVIII ст. неодноразово судилася за межі міста, посиляючись на грамоту Коріатовичів. Перший комплексний аналіз міської топографії згідно грамоти здійснив Юхим Сіцінський. З грамоти 1374 р. відомо, що місту князі дали 3 ділянки землі. Як вказано в документі: *"...200 ланів дали до міста, між Мукишою й Баговицею від Тарнавської дороги..."*. Юхим Сіцінський, проаналізувавши судову справу, яку вело місто за власні землі, встановив, що Коріатовичі визначили землі міста таким чином: *"річка Мукиша – західна границя, річка Баговиця – східна границя,*

Тарнавська дорога – північна границя і річка Дністер – південна границя". Виникає запитання, де проходила Тарнавська дорога? Дослідник вказував: "Сліди тої дороги помітні й тепер..., видно й греблю через річку Мукишу..., [вона] була більш на південь ніж теперішня китаїгородська дорога". Доступні відомості дозволяють провести виміри, адже 200 ланів еквівалентні приблизно 50 км. кв. (див. сучасну карту). Отже, землі знаходилися на південному-сході від Кам'янця, були достатньо великими й мали значний потенціал для розвитку міста.

Другою виділеною ділянкою був ліс Отроків. Назва лісу до сьогодні не збереглася, як і його насадження в існуючих межах. Його залишки існують у вигляді сучасного лісу біля Кульчівець. Відомо, що міські жителі здавна користувалися правом вільного в'їзду в ліси сусідніх землевласників і Кам'янецького староства, заготовляючи деревину для будівництва та опалення. Проте, на початку XVI ст., коли сільськогосподарські угіддя впорядковували, землевласники та панство не допускали міщан до своїх лісових угідь. Через це виникла судова справа. Комісія, призначена королем Сигізмундом I в 1513 р., керуючись привілеями та давніми руськими звичаями, вирішила справу на користь кам'янецьких міщан. Рішення суду було завізовано особисто королем у 1515 р. Так, міські жителі підтвердили право в'їзду в ліси на значній території в радіусі 20–30 км. від Кам'янця.

Третьою ділянкою були "пасовиська вигін од мійської криниці до Мукиши, а Мукишою долом до Княжих (?) нив". У міській топографії до початку XX ст. в ужитку населення зберігалася назва "Чернече поле" на Руських фільварках. Назва стосується земель "ксіонжих" або ксьондзівських, які були надані Коріатовичами Свято-Троїцькій церкві. Підтверджує це акт розмежування міських земель 1646 р.

У грамоті детально описана **правова система**, яка базувалася на засадах міського самоврядування. Вказано, що князі дали можливість жителям "судитися їм по своїм правам". Отже, в місті проживали декілька національних громад, які відповідно до своїх звичаїв отримували право здійснювати судочинство за нормами власного права. Наприклад, русини могли здійснювати

судочинство за нормами руського писаного чи звичаєвого права, а вірмени згідно кодексу Мхітара Гоша.

Особливості функціонування судового устрою Кам'янця-Подільського, процедуру здійснення судочинства та застосування правових норм згідно грамоти 1374 р. охарактеризував С. Крамар. Він вказує, що у кожного, хто знайомиться з листом Коріатовичів 1374 р., виникає питання, яким же органом здійснювалось судочинство, адже у ньому вказано *"судитися їм своїм правом, перед своїми райцями"*, і далі *"а якщо винним буде міщанин, тоді нехай війт візьме вину"*. Термін *"судитися"* міг стосуватися лише цивільних чи господарських справ, у яких був спір між сторонами, а поняття *"війт візьме вину"* стосується стягнення штрафу. При цьому, в разі доведення вини княжого підданого, штраф стягує воевода, а міщанина карає війт. Третя частина оплачених штрафів мала надходити війту, а дві третини князь направляв для допомоги місту.

Важлива частина документа стосується введення незалежної системи **оподаткування** та справедливої процедури набуття спадщини родичами. Основні податки з торгівлі та послуг надходили не князю, а залишалися місту. Вони мали використовуватися для будівництва фортифікацій і посилення обороноздатності Кам'янця. Лист засвідчує, що місто на той час було недостатньо укріплене. Відбувся процес формування міського середовища. Інший приклад – у матеріалах львівських судових справ від 6 вересня 1599 р. зберіглася важлива інформація про те, як відбувся цей процес: *"[Спершу надавався привілей – Авт.] про заснування чотирьох цехів: крамарів, пекарів, різників, шевців, що вважаються королівськими, бо засновування всіх міст і містечок починається завжди від закладання цих чотирьох цехів, без яких не може обійтися ніяка людина"*.

Заклучна частина грамоти князів Коріатовичів стосується **внутрішньополітичного устрою**, який включає основний критерій – політичну єдність і відданість князеві. Звертається увага на необхідні моральні чесноти міщан та місцевої влади: *"справедливість", "вірність", "єдність", "приязнь"*. Засуджується роз'єднаність та хитрість.

Отже, найважливіший документ з історії Кам'янця-Подільського не загубився в глибині віків, а дійшов до нас у вигляді численних копій та згадок у королівській та судовій канцеляріях. Зміст документа свідчить про його основну мету – перетворення Кам'янця на адміністративну столицю Поділля з наданням відповідних прав і привілеїв населенню.

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО У МІСТЕЧКУ СТАРА СИНЯВА НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ

ЛЮБОВ СЕРДУНИЧ

(Стара Синява)

За мовознавцем А. Коваль, село – це неукріплене поселення. З часом воно змінювало свою сутність. До монголо-татарської навали селом називали селянські й феодалні населені пункти. У XVII–XVIII столітті село – це вже поселення з поміщицькою садибою або/та з церквою. У XIX ст. в Україні село – це будь-яке велике хліборобське поселення, не залежно від наявності чи відсутності в ньому церкви або поміщицького маєтку. Ще одна версія: "село" – дуже давнє українське слово, означало "поле", за звучанням збігалось з іншим словом: "се(д)ло зі значенням "осісти, поселитися".

Природний шлях розвитку – це коли будь-яке поселення розвивається по висхідній. Розростаючись, воно набуває вищого статусу. Тож однозначно, що містечко Стара Синява Хмельницької області народилося із села. Розвиток же сучасної Старої Синяви, на жаль, іде по низхідній, позаяк ще 100 років тому, у першій чверті XX ст., воно було містечком, нині ж іще має статус селища, попри те, що мешкає тут близько п'ятих тисяч мешканців (із переселенцями у зв'язку з війною). І скорочення населення тут, на жаль, триває. Однак Стара Синява (нині – Хмельницького району, до 2019 р. – Старосинявського) мала й часи розвитку. У середині XVI ст., зокрема 1543 р., уже була містечком і отримала магдебурзьке право, тож як поселення і як містечко з'явилася щонайменше понад 100 років до цієї події.

Магдебурзьке право – це комплекс законів міського самоврядування. В Україні це право діяло майже три сотні років: з кінця XV ст. по 1834 р. Мешканців міста звільняли від безпосереднього впливу феодалів: воєвод і намісників, котрих призначали литовські князі та польські королі, а пізніше їх направляли сюди й московитські царі. Завдяки магдебурзькому праву купці, міщани, ремісники могли вільно обирати зі свого оточення представників до міського органу самоврядування: магістрату, яким керував війт. Після зруйнування Катериною II Запорізької Січі обмежень зазнали й старовинні магдебурзькі привілеї.

Праця відомого історика Ю Сіцинського "Приходы и церкви Подольской губернии", яку як довідкове видання сформулювали служителі церкви, має важливі факти про Стару Синяву. У ній зазначено і про отримання Старою Синявою магдебурзького права. Уривок із цього видання про містечко подаю дослівно: "Синява Стара – містечко назване на відміну від Нової Синяви, розташоване за 10 верств на схід від містечка Пиляви, по обидва береги річки Ікви або Ікави, яка розливається тут ставком. Його лівобережжя, що розкинулося на рівнині, складається з частин із різними назвами. "Лісогори" (Лісогора) займає узвишшя. "Казенна–Юридинка" – заселена колишніми кріпаками Синявського костелу, і "Завалля", що лежить за каналом і з'єднує води Ікви із струмком, який впадає тут у неї, й утворює таким чином острів. Правобережна частина Синяви лежить за ставком і називається "Застав'ям"... У містечку є три церкви, 1 костел, 1 каплиця, синагога, кілька єврейських молитовних будинків, цукровий завод, кілька водяних млинів, аптека, станова квартира, волосне правління, міністерське однокласне народне училище; ринкових днів у році буває 12. ...у 1543 р. отримала магдебурзьке право серед інших містечок і міст Поділля ("Подолия" изд. Батюшкова, стр. 720).

У 1558 р. Стара Синява була зруйнована татарами так, що знадобилися знову окремі пільги поселенцям, щоб відновити містечко, але з початком козацьких війн Хмельницького воно опинилося у районі військових операцій і знову було розорене...". 1667 р. вкотре постраждала від спустошливого нападу

кримських татар. "Поблизу Синяви Старої і Нової села всі пусті, а в самій Старій Синяві хат було 60", – писав очевидець.

У книзі "Приходы и церкви Подольской губернии" Ю. Сіцинський, спираючись на документальні джерела, зазначав, що Стара Синява входила у XVIII ст. з важким тягарем, позаяк повністю було втрачено привілеї, отримані 1543 р. згідно магдебурзького права, а тому її соціально-економічний розвиток майже припинився. До того ж, за реформою 1796–1797 рр. Стару Синяву "після розгляду прав її власника було залишено у приватній власності Адама Чарторийського, що аж ніяк не сприяло її подальшому розвитку. Мало того, певною мірою позбавило її перспектив, які надавали іншим містечкам Городовим положенням, і належної уваги з боку губернських органів та зростання фінансової допомоги".

Кого ж обирали до керівного складу містечок із магдебурзьким правом: міського органу самоврядування (магістрату)? Точніше, хто міг стати війтом, бургомістром та присяжним такого поселення? Проливає світ на це нещодавно видана книга групи старосинявських краєзнавців, де йдеться зокрема щодо містечка Стара Синява: "Магдебурзьке право надавало можливість розвиватися Синяві та іншим містечкам. У відділі рукописів бібліотеки Чарторийських (м. Краків) є 2 унікальні документи, які оповідають про те, як станом на 1717 рік обирали і скидали війтів у містечках північної частини Летичівського повіту Подільського воєводства: Новій Синяві і Старій Синяві... У документі знаходимо, що війтом у Новій Синяві був Михайло Борисенко, у Старій Синяві – Єнджей Грех, бургомістрами відповідно були Фесько Петрусь і Федір Кузьмич, присяжними – Микита Коротич і Грицько Девлиш... Відомо, що Є. Грех володів найпотужнішим господарством у своєму містечку (мав найбільше робочої худоби: коня і 4 воли), а М. Борисенко щодо цього поступався в своєму містечку тільки вдові Підопригорісі з її жонатим сином-козаком (останні мали двоє коней і 6 волів). Напрошується припущення, що війтами в цих містечках зазвичай ставали заможні господарі. Війти, бургомістри і присяжні були вільні від будь-яких повинностей на користь свого пана. Нова і Стара

Синява не мали повного комплексу штату самоврядування, тобто штату, який відповідав би нормам поширеного на українських землях магдебурзького права".

Поширені на Старосинявщині, на Хмельниччині й загалом в Україні прізвища Присяжний, Присяжнюк, як і Війт, Войтенко, Войтишин, Війтюк, Войтюк, свідчать про те, що предки сучасних носіїв цих прізвищ входили до керівного складу містечок із магдебурзьким правом.

АНАТОЛІЙ ЛИСИЙ – ДОСЛІДНИК МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА НА ПОДІЛІ (ДО 80-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

*ЮРІЙ СТЕПАНЧУК
(Вінниця)*

Народився Анатолій Кононович 30 липня 1944 р. в родині агронома Конона Олександровича та вчительки Катерини Антонівни в щойно звільненій від німецьких окупантів Вінниці. У дитячій пам'яті назавжди закарбувалася відбудова обпаленого війною міста, сірі колони німецьких військовополонених на його вулицях, труднощі родини з продуктами, одягом, житлом...

Середню освіту майбутній учений здобував у Вінницькій школі № 17. Навчався охоче, уважно дослухався до кожного слова вчителів. Виношував заповітну мрію стати істориком. Після відмінного завершення навчання в школі юнак зробив спробу вступити до Ужгородського державного університету. Однак на заваді стало те, що в хрущовські часи після школи до вишів набирали лише 20 відсотків абітурієнтів. Перевагу ж надавали молоді з трудовим стажем і тим, хто відслужив в армії.

Попрацювавши слюсарем-монтажником на одному з вінницьких заводів, він зробив нову спробу потрапити на навчання до омріяного закладу, конкурсний набір якого становив вісімнадцять чоловік на місце. Працелюбство, наполегливість у поєднанні з блискучими знаннями принесли заслужений успіх – хлопець виборов право стати студентом. Однак через рік юнака

призвали до армії, де він прослужив три роки. Звільнившись у запас сержантом, продовжив навчання на історичному факультеті Ужгородського державного університету. Після закінчення вишу він назавжди повернувся до рідного міста, щоб прославляти його своєю науковою та педагогічною працею.

Викладацьку працю у Вінницькому державному педагогічному інституті (нині – університеті ім. М. Коцюбинського) Анатолій Кононович Лисий розпочав у 1978 р. На той час Анатолій Кононович уже мав відповідні фахові навички. Він почергово обіймав посаду учителя середньої школи, завідувача відділу Обласного краєзнавчого музею, інструктора обкому комсомолу, асистента кафедри історії КППС Вінницького політехнічного інституту, продовжував навчання в аспірантурі Київського державного університету імені Тараса Шевченка.

У колективі педуніверситету Анатолій Кононович самовіддано пропрацював майже 35 років. За цей тривалий час він захистив кандидатську дисертацію, отримав звання доцента, став Відмінником освіти України, членом Національної спілки краєзнавців і журналістів України, опублікував понад 250 наукових статей. Виховав не одне покоління вчителів-істориків. Його ім'я стало відомим у середовищі професійних науковців, краєзнавців, педагогів, архівних, музейних та бібліотечних працівників.

Особливе визнання Анатолію Лисому як науковцю принесла краєзнавча діяльність. Його ґрунтовні дослідження з церковної історії Подільського краю стали окрасою історико-краєзнавчої науки. Найбільш затребуваними для суспільства, особливо в системі середньої освіти, стали праці: "Нариси Подільської єпархії", "Небо на землі (з історії Вінницького Спасо-Преображенського кафедрального собору)", "Вінницький капуцинський монастир", "Нариси історії Гніванського костелу", "Нариси історії Мурафського костелу" та ін., у яких учений дослідив історію багатьох осередків релігійного життя Вінниччини, показав складну, але самобутню конфесійну палітру регіону, розкрив її роль у духовному, політичному та економічному житті Правобережної України.

Вагомим є внесок ювіляра у вивчення соціально-економічної та політичної історії Вінницької області загалом, Вінниці зокрема. Достеменно знаючи історію рідного краю, він став співавтором колективних видань: "Вінниця: історичний нарис", "Реабілітовані історією", "Енциклопедія історії України", "Чотири вінницькі броди", "Володарка – 90" та ін. У публікації "Дві долі на тлі Національної революції" зіставив і дослідив біографії видатних соратників гетьмана Богдана Хмельницького, діяльність яких тісно пов'язана з Вінниччиною, – брацлавського полковника Данила Нечая та вінницького полковника Івана Богуна.

Не обійшов своєю увагою Анатолій Кононович і факт надання Вінниці магдебурзького права. Опираючись на праці В. Д. Отамановського краєзнавець ґрунтовно простежив, як у 1640 р. міська громада одержала жадане магдебурзьке право.

Нині Анатолій Кононович успішно поєднує викладацьку та адміністративну роботу у Вінницькому гуманітарно-педагогічному коледжі, де очолює кафедру суспільно-гуманітарних дисциплін. Він – активний учасник наукових конференцій міжнародного, всеукраїнського та обласного рівня, частий гість місцевих телеканалів та радіоефірів, має персональну сторінку в мережі Інтернет.

Анатолій Кононович Лисий є доброзичливою, чуйною, світою людиною, і тому має сотні надійних друзів, знайомих, колег. Усі вони щиро вітають його зі славним ювілеєм! Зичать Анатолію Кононовичу нових звершень на професійній ниві, козацького здоров'я, усіляких гараздів у житті!

ВПЛИВ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА НА МИТНУ СПРАВУ І ТОРГІВЛЮ НА ПОДІЛЛІ

АНАТОЛІЙ ТРЕМБІЦЬКИЙ

(Хмельницький)

Міста і містечка Поділля, які володіли магдебурзьким правом, одержували низку привілеїв: мали право будувати ратушу з годинником і тримати трубача при ній; у її нижніх приміщеннях дозволялося розміщувати крамницю, хлібні засіки, "діжку мірну" (для сипучих товарів) і "мірницю мідну" (для рідких); дозволялося для приїжджих купців будувати гостинні (заїжджі) двори (заїзди), де їм забезпечували гідний сервіс із додатковими послугами (лазня, пункти обміну і торгівлі, харчування); подорожні корчми ("посполиту кухню", шинок), "посполиту лазню", млин. Усі доходи йшли на загальноміські потреби.

У XVI–XVII ст. Кам'янець був "воротами до Польщі", "підмурком християнства" і, водночас, найбільшим торговим центром Поділля, а за обсягом зовнішньої торгівлі суперничав навіть зі Львовом. Одним із найважливіших привілеїв, які надавало магдебурзьке право, було "право складу" (Stapelrecht), яке визначало, що всі купці, які привозили товари до міста чи містечка, повинні були продавати їх лише оптом в цьому місті чи містечку. Згідно магдебурзьких грамот із коронних книг записів Литовської метрики окремим містам і містечкам надавалось право мати склади у Рожищах (різні товари), Томанівці (вина, віск, риба), Миргородку (товари московські), Кам'янці (окремі елементи права складу з 1372 р.). Роздрібна купівля-продаж була монополією місцевих купців, а приїжджі купці мали змогу торгувати вроздріб лише в дні ярмарків чи торгів, які влаштовувались у містах і містечках починаючи з кінця XV ст. відповідно до грамот на самоврядування. 2 квітня 1375 р. князь Олександр Коріатович, дбаючи про розвиток Кам'янця, надав краківським купцям грамоту на вільну торгівлю з Поділлям, що заклала правові підвалини організації зовнішньої торгівлі та митної справи. У 1385 р. князь Костянтин Коріатович підтвердив цей привілей

і домігся щоб Кам'янець став на рівні Кракова, Львова у торгових зносинах між польськими і німецькими провінціями з одного боку та південними землями: Валахією, Молдовою, Туреччиною – з іншого. Це сприяло тому, що торговий шлях із півночі до Татарії та Криму в другій половині XIV ст. йшов не тільки через Володимир, Луцьк і Київ, але й через Кам'янець на Сучаву, по Дністру до Білгорода (з 1484 р. Акерман), і далі по Кучманському шляху до татарських улусів. Кам'янець став конкурентом Львову, оскільки ці два середньовічні центри лежали на одному й тому ж західному торговельному шляху, однак Львів уже володів значними привілеями польських королів, що створювало певні труднощі та незручності для кам'янецьких купців. Про це свідчить привілей Людовіка від 1380 р. "Про встановлення у Львові складу товарів для купців, що ідуть до Татарії та повертаються звідти". Скориставшись цим привілеєм львівські купці прагнули цілком і повністю опанувати східну торгівлю Польщі та тримати її під своїм контролем. У 1403 р. Владислав II підтвердив положення цього привілею і кам'янецькі купці були "сильно незадоволені" такою примусовою регламентацією й намагалися об'їжджати цей склад, прямуючи на Луцьк і Олеськ. У 1456 р. львівські купці подали на них до суду і король Казимир Ягайлович вирішив, що "кам'янецькі купці не мають права проїжджати з товарами мимо Львова, тому львів'яни вправі задержувати їх товар". До вирішення цього питання польський король повертався у 1460, 1461 і 1462 рр., воно розглядалося на сеймі. Король у 1511 і 1526 рр. писав, що "кам'янецьким купцям, що ідуть із Литви в Кам'янець і з Кам'янця в Литву, не дозволено минати львівський склад".

Молдово-валахські господарі стояли на боці кам'янецьких купців і робили заходи щоб торгівля з Німеччиною і Польщею, велась саме через Кам'янець, геополітичне розташування якого було зручнішим, аніж Львова. Кам'янецьким купцям *"великий воєвода і господар всієї землі угро-валахської Мирчі"* (1390) надавав привілеї. У цій грамоті зазначалось: *"Лише в єдиному місці, де він хоче приступити до торгівлі, він платить, або де він купив. Він вільний ходити по всій землі і має право продавати*

і купувати", тобто подільські купці могли вільно купувати і продавати будь-який товар починаючи від "Залізних воріт і до Брацлава", сплативши мито. Грамота врегульовувала митні відносини подолян у період середньовіччя: по-перше, "сокотити на мене", тобто сплачували мито в казну володаря землі угровалахської; по-друге, "і ні де не давати ні на якому перехресті ні на якому броді", тобто в подальшому не сплачували мито ні на перехрестях доріг ні на переходах через річки (броди); по-третє – мали право везти необмежену кількість товарів.

Грамота воєводи і господаря землі молдавської Олександра 1407 р. розкриває митно-правову регламентацію вірменських, львівських, німецьких, подільських і чернівецьких купців, які мали окремі пільги або сплачували за ті чи інші товари різну величину мита. Міста "Берладь, Баков, Хотин, Сирен, Брашів", де "не вправі мито дати, ніж там, де накопив, і беріть печатку від митника". Вказується на величину "головного мита", або т. зв. "сучавського", в залежності від виду товару, адже столиця Волощини – місто Сучава володіло правом складу і було головним складом усіх товарів, що прямували транзитом через Поділля в польські та німецькі міста, що створювало певні обмеження.

Привілей воєводи Стефана IV, даний у 1460 р., підтверджував попередні привілеї 1407, 1434 і 1456 рр. Для подільського краю в ті далекі часи особливе значення мали митні установи розташовані на теренах Волощини та Молдови, адже саме у Бендерах, Білгороді та Яскитарах (нині Ясси) "а був це перед тим знаменитий порт всього Поділля" подільські купці сплачували головне мито за товари, які ввозились з "полудневих" (південних) держав. Для більш оперативного і вдалого вирішення питань прикордонної торгівлі між Яном Альбертом та воєводою Стефаном у 1499 р. було підписано угоду згідно якої всі конфліктні і спірні ситуації підданих молдавських та польських вирішують кам'янецький, хотинський та чернівецький старости. Зв'язуючою ланкою між Поділлям та Волинню був Острог, через який проходили важливі торгові шляхи: у північно-західному напрямку на Люблін; у південно-східному – через Заслав (нині Ізяслав), Полонне, Любар, Хмільник у межі Подільського воє-

водства, або через Заслав, Гриців і Старий Костянтинів на Білу Церкву; на південь через Заслав, Сульжин, Старий Костянтинів, Красилів, Чорний Острів у межі Подільського воєводства, або ж через Сураж, Шумськ, Кременець, Вишневець, Зборів, Тернопіль на Кам'янець-Подільський. У 1543 р. король Сигізмунд дав розпорядження кам'янецькому старості Влодку, щоб турецькі та валахські купці прямували зі своїми товарами лише через Кам'янець. У 1550 р. він звільнив кам'янецьких купців від *"усякого мита і цла, що сплачувалися на Русі, окрім цла на фортифікацію Кам'янця"*. Цей привілей підтверджено в 1553 р., він надав право кам'янецьким купцям (вірменам, полякам, росіянам) вести торгівлю всіма товарами і переганяти худобу по всьому Королівству без сплати мита, окрім нововстановленого прикордонного мита.

Значному розширенню обсягу зовнішньої торгівлі сприяло і те, що в 1577 р. у Кам'янці була влаштована митниця та склад (*depositorium*) угорського вина й валахського меду. Однак ці привілеї, надані кам'янецьким купцям, протягом двох століть викликали небувалий протест і спротив у львівських та волинських купців. Адже Володимир, Луцьк, Львів, також володіли такими привілеями, особливо на право справляння провізного мита, старости цих міст нехтували правами, наданими кам'янчанам, і запроваджували певний торговельний протекціонізм на користь місцевих купців.

Таким чином, митна справа і зовнішня торгівля на Поділлі існувала з найдавніших часів, не дивлячись навіть на те, що ці землі у різні часи входили до складу різних держав. Єдиної митної системи у цей період не існувало, хоча в усі часи митниця виконувала передусім фіскальну функцію, запроваджуючи різні митні стягнення, дорожній примус і складське право.

МАГДЕБУРЬКЕ ПРАВО НА СУМЩИНІ, МІСТО КРОЛЕВЕЦЬ

ОЛЕНА ФЕСЬКО

(Суми)

Міське самоврядування на українських землях доби раннього модерну безумовно асоціюється з німецьким правом, найпоширенішим різновидом якого було магдебурзьке. Набуваючи поширення в українських містах і селищах з XIV ст., наприкінці XVI ст. воно почало запроваджуватися в містах Лівобережжя. Право на самоврядування доби пізнього середньовіччя безумовно асоціюється з магдебурзьким правом, яке набуло поширення в країнах Центрально-Східної Європи. Існує навіть поняття "магдебурзька родина", входження до якої було доволі бажаним для міського населення – бюргерства, яке займалося переважно торгівлею та ремеслами. Українські міста впродовж століть перебували в єдиному політичному, культурному та правовому просторі з містами Європи. Магдебурзька правова традиція на західноукраїнських землях відома вже з другої половини XIII ст. через появу німецьких громад у цьому регіоні. Починаючи з XIV ст. німецьке право активно ширилося українськими містами, що перебували в складі Корони Польської, Великого князівства Литовського, а після укладення Люблінської унії 1569 р. – Речі Посполитої. У містах Лівобережної України заснування перших магдебургій припадає на кінець XVI – першу половину XVII ст. Відтак, магдебурзьке право українських міст є чи не найяскравішим свідченням присутності європейського чинника в розвитку власної самоврядної традиції.

На Сумщині привілеї на магдебурзьке право отримували переважно вже сформовані населені пункти, а також ті, які мали бути відновлені й заселені на городищах, де раніше існували поселення, зруйновані монголо-татарами, наприклад, Глухів, Кролевець та Ромни. Міщанство таких міст послуговувалося королівським привілеєм. Зокрема, місто Кролевець звільнялося від управління і суду феодала, вільно користувалося орними, сінокосними та лісовими угіддями. Містом управляв магістрат, який

очолював війт, його помічниками були виборні бургомістри та райці. Війт призначався королем довічно.

Тож містам, які отримали магдебурзьке право від короля Речі Посполитої Сигізмунда III для кращого розвитку торгівлі й ремесл, було надано низку пільг, які повинні були стимулювати їх економічний розвиток. Однак найважливішим було те, що жителі цих міст – міщани, купці, ремісники та шинкарі вилучалися з під юрисдикції королівських старост і переходили під управління міського уряду – магістрату, влада якого поширювалася ще й на приїжджих купців, ремісників, а також на шляхтичів, службовців і козаків, котрі почали б займатися міськими промислами. Як зазначав академік Д. І. Багалій, зміна підлеглості при проведенні її в життя зустрічала великі перешкоди з боку шляхти, оскільки вона мала особливі права й владу в Польсько-Литовській державі, а тому ні за яких обставин не хотіла визнавати над собою владу магістратів.

Прикордонне місто Кролевець отримало магдебурзьке право у 1644 р. грамотою короля Владислава IV Вази, який наказав збудувати замок для захисту кордонів. Надання магдебурзького права мало забезпечити також економічний розвиток на даній території, а разом з тим і оборонну міцність. Королівська фортеця так і не була повністю споруджена, але у ній за часу будівельних робіт уже розміщувався військовий гарнізон. Козацьке повстання 1648 р., яке переросло у Національно-визвольну війну українського народу зірвало її зведення. У "Короткому топографічному описі Новгород-Сіверського намісництва", складеному О. Шафонським у 1787 р. зазначено: "Місто Кролевець розташоване на березі річки Свідні і оточене невеликими горами, орними полями і березовими гаями. Воно мало чотирикутну фортецю, обнесену ровом і земляним валом. За межами цієї території знаходилося місце, яке в народі називалося "Замковище". За легендою саме там стояв замок, який був побудований за наказом польського короля". У 60-ті роки XX ст. будівельники проводячи роботи виявили в землі рештки кам'яної стіни, складеної з цегли XVII ст. Це все, що залишилося від замку.

Отримання містом магдебурзького права, відповідало інтересам міщан, які становили основну частину міського населення

і були рушійною силою економічного розвитку. Тому не поодинокими були випадки, коли населення краю зверталось до власника міста з проханням надати їм різні королівські привілеї. В таких випадках обсяги пільг, податків, повинностей та правового становища міщан визначалися його власником. Тож причиною такої милості польського короля було географічне розташування міста, щоб "купецтво малоросійське з'єднати разом із Шлезією для сприяння торгівлі", – так пояснює автор рукописного опису Новгород-Сіверського намісництва Шафонський. Таким чином утворилася міська автономія, міське самоврядування з власним судочинством, що здійснювалося через виборні органи – раду, війта, спадкоємне і відчужене право на міську нерухомість на певних умовах, постійний чинш, як феодалну ренту, свободу вибору занять населення (у сфері торгівлі, або ремесл). В місті 1646 р. був заснований щорічний Кролевецький великий ярмарок. У сучасній історичній науці не повністю вивченою залишається історія розвитку відомого на весь світ унікального кролевецького ткацтва і промислу. Ця тема цікава і потребує подальшого дослідження.

Ставши вільним торгівельним центром, Кролевець одержав свій герб у вигляді чотирикутного щита з округленими внизу кутами, на якому було зображено на синьому полі Архангела Михаїла в рицарському одязі, що стоїть на чорному драконі, в одній руці тримаючи меч, у другій – терези. На гербу латинською мовою був зроблений напис, що означає: "Печать держави і громадянства, – святий Михайло молися за ні (нас)". Як бачимо, перший герб, відбивав воєнне значення міста. Польська шляхта мріяла використовувати кролевецькі укріплення для підготовки наступу на Російську державу.

До цього часу (початку ХХІ ст.) територія міста Кролевець археологами досліджена недостатньо, поодинокі розкопки дають змогу говорити лише про те, що люди тут господарювали ще в епоху енеоліту; у V ст. тут зводили житла, у ХІІ ст. було два поселення, на межі ХVІІ ст. виникло село Подолово. Власне Кролевець (точніше поселення, що згодом – після зведення тут укріплень – отримало назву Кролевець, можливо від польського

слова "круль", що означає король), був заснований на початку XVII ст. (ймовірно 1601 р.) вихідцями з Правобережної України. За Деулінським перемир'ям 1618 р. поселення відійшло до Польщі і було подароване польському магнату Ф. Вишлю та вже 1638 р. згадується як місто.

Отже, підпорядковані землі сучасної Кролевеччини оголошувалися власністю Польської держави та повними володарями їх стали польські магнати, тут починають володарювати каштелян каменецький Олександр Пясочинський та каштелян цехановський Франциск Вішль, чи Віссель, як його іноді називали в документах того часу. З метою закріпити за собою Чернігово-Сіверщину, Польща у 20–30 рр. XVII ст. розпочала широке будівництво укріплень. Були зведені фортеці у Кролевці, Батурині, Конотопі, Борзні, Ніжині. В них розмішувалися гарнізони польських чи найманих військ. На місцеве населення покладался обов'язок утримувати за свій кошт військову залогу. Все просте населення перетворювалося на посполитих – залежну верству, яка сплачувала податки і повинності. У 1635 р. створено Чернігівське воєводство, а згадувані міста-фортеці мали стати підтримкою влади шляхетської Польщі. "Королівське місто" Кролевець повинно було повторювати назву одного з найбільших прибалтійських торгівельних міст, яке в польських джерелах називалося Кролевець, в німецьких Кенігсберг – міську воєнну фортецю та торгівельний центр на східних кордонах Речі Посполитої.

Після проголошення магдебурзького права (1644 р.) Кролевець стає сотенним містечком Ніжинського полку 1648–1781рр. 1657 р. місцеві козаки виступили проти гетьмана І. Виговського. Наприкінці 1663 р. місто захопило об'єднане військо польського короля Яна II Казимира Вази та правобережного гетьмана П. Тетері, але вже на початку наступного року ним оволодів російський воєвода князь Г. Ромодановський.

У 1762 р. російською імператрицею стає Катерина II, яка відразу намагалася ліквідувати автономію в Україні. А оскільки Сумщина була тоді краєм самостійності та гетьманства, то на її території поступово знищувалися всі привілеї самоврядування.

Населення краю та Кролевецька сотня разом з Глухівською, Конотопською, Ямпільською та Воронізькою чинили опір, але зусилля виявилися марними. Наступ на українську державність продовжувався і 1775 р. за наказом цариці була зруйнована Запорізька Січ, а на початку 80-х рр. ліквідовано полково-сотенний територіально-адміністративний та військовий устрій Гетьманщини.

Оборонні споруди давнього Кролевця швидко руйнувалися. На плані міста зробленому 1778 р., земляні вали були вже ледь помітні, а згодом у результаті забудови міста і зовсім зникли. У 1796 р. були ліквідовані намісництва, розформовано Кролевецький повіт, а Кролевець стає "застатним містом" Глухівського повіту Малоросійської губернії.

Та незважаючи на такі знищення в "Описах Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст." вміщено два плани Кролевця із позначеними укріпленнями. У XVII–XVIII ст. Кролевець – один із найбільших осередків українського художнього ткацтва та центр торгівлі тогочасної Слобідської України. У XIX ст. вироби місцевих ткачів (рушники, скатерки, запаски, тощо) були відзначені медалями Паризької, Лондонської, Туніської виставок, отримали почесні відгуки Барселонської, Копенгагенської та інших світових виставок. І сьогодні Кролевець славиться своїми рушниками, які є в багатьох музеях України.

Таким чином, міста Сумщини під час перебування у складі Речі Посполитої завдяки привілеям польських королів долучилися до самоврядних традицій на засадах магдебурзького права. Поширення німецького права відбулося кількома хвилями. Характерною рисою для більшості міст, які отримали самоврядування, був особливий прикордонний статус. Самостійні привілеї стали правовою основою й значним поштовхом для їх економічного зростання, активного заселення. Всупереч колонізаційній політиці Російської імперії на українських землях населення Кролевецького краю зберегло і продовжило до наших днів позитивні наслідки утвердження місцевого самоврядування, розвитку промислів, Кролевецького Хрестовоздвиженського ярмарку та торгівлі.

ВІРМЕНСЬКИЙ ТА РУСЬКИЙ (УКРАЇНСЬКИЙ) МАГІСТРАТИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО: ДО ПИТАННЯ ПРО НАЗВУ ТА ФУНКЦІЇ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО САМОВРЯДНОГО ПРАВА

АНДРІЙ ХОПТЯР

(Кам'янець-Подільський)

Європейське самоврядне право – це правова система, якою користувалися громади в Середньовічній Європі для впровадження та забезпечення автономного господарсько-адміністративного управління містами. У 1188 р. одним із перших міст, де його було застосовано став Магдебург (Німеччина). Загалом у XII–XIV ст. у Європі функціонували декілька видів міського самоврядного права (Нюрнберзьке, Любецьке, Віденське та інші). Однак найбільш відомим і поширеним стало саме Магдебурзьке; тому цю назву часто використовують як узагальнюючу.

Магдебурзьке право почало проникати на українські землі наприкінці XIII – у першій половині XIV ст. До Кам'янця самоврядне право прийшло внаслідок утвердження міста як адміністративного та політичного центру регіону – Подільського князівства, заснованого племінниками Великого литовського князя Ольгерда Юрієм та Костянтином Коріатовичами у 1360–1370-х рр. Так, в 1374 р. князі Коріатовичі надали місту локаційну грамоту (привілей) на самоврядування. За нею, міщани Кам'янця отримували власний суд, на 20 років звільнялись від податків, а саме місто чітко окреслювалось територіально й отримувало 200 ланів землі та вигін для випасу худоби у користування. Міський суд очолив війт (головний суддя), якому допомагали райці (радники).

У 1430–1434 рр., внаслідок Польсько-Литовського протистояння за Поділля, Кам'янець перейшов під владу польської корони. Спочатку король Владислав-Ягайло у 1432 р., а згодом і його наступник Владислав Ягеллончик між 1434 та 1444 рр. підтвердили самоврядне німецьке (Магдебурзьке) право в Кам'янці. У тому ж таки 1434 р. він став центром новоствореного Подільського воєводства.

З другої половини XV ст. на території міста існували відразу три самоврядних магістрати, які представляли три основні етнічні спільноти, проживаючі у місті: польський (з 1432 р.), український (руський) (з 1491 р.) та вірменський (остаточно з 1496 р.). Польське судочинство велося за нормами Магдебурзького права, узагальненими в європейському середньовічному збірнику законів, найбільш відомому під назвою "Саксонське зеркало". Українське (руське) судочинство велося за артикулами "Правди Руської", а також нормами звичаєвого права. Вірменське судочинство базувалося на нормах вірменського права, викладених у "Судебнику Мхитара Гоша".

Польська громада у місті користувалася повноцінним Магдебурзьким правом, маючи колегії лавників на чолі з вйтом (скабінат), радників на чолі з бурмистром (консулат) та раду сорока мужів (квадрагінтовірат). Таким чином, польський магістрат мав усю повноту судової та адміністративно-господарської влади в межах польської громади та у сферах, що стосувалися усього міста в цілому (наприклад, у зносинах з іншими містами, взаємодії із королівським старостою, воєводою тощо).

На відміну від польського, вірменський та руський магістрати користувались обмеженими адміністративними функціями: вони не мали колегії радників та, почасти, посади бурмистра.

Таким чином, постає справедливе питання – чи можуть вірменський та руський магістрати називатись саме магістратами (тобто, повноцінними органами самоврядування великих міст), чи все таки це є ратуші (тобто, самоврядні органи, обмежені лише судовими функціями та збором податків)? Перш за все, звернімося до визначень термінів "магістрат" і "ратуша", що в контексті міського права використовувались на українських землях XVI–XVIII ст.

Ратуша (польс. ratusz, від нім. Ratnaus – будинок рад) – вживається у двох значеннях. У широкому значенні це орган міського самоврядування, що вперше з'явився на теренах України у XIV ст. В XV ст., з розширенням магдебурзьких привілеїв в окремих королівських містах, ратуші замінили на магістрати. До кінця XVIII ст. ратуші продовжували функціонувати в невеликих містах і деяких містечках (з неповним Магдебурзьким пра-

вом). Компетенція ратуш зводилася до судових і фінансових справ для представників міських станів – міщан і купців. У великих містах з повним Магдебурзьким правом (Львів, Кам'янець тощо) термін "ратуша" мав вузьке значення – він означав будівлю, де функціонував магістрат (міська рада).

Магістрат (від лат *magistratus* – чільний уряд, зверхня влада) – загальна назва міського уряду або міської ради в великих містах, де функціонувало повне самоврядування. Магістрат забезпечував в місті законодавчі, виконавчі і судові функції влади. Як правило засідав у будівлі ратуші.

Відтак, варто співставити функції, притаманні вищезазначеним органам самоврядування з тими функціями, які мали вірменський та руський магістрати у місті. Розглянемо їх в історичному контексті розвитку вірменського та руського самоврядування Кам'янця. Зокрема, вірменська громада, ймовірно, сформувалася у Кам'янці у другій половині XIV ст. У XV–XVI ст. вона налічувала уже понад 300 сімей, передусім, торгівців та ремісників. Тоді ж сформувалися вірменські квартали, які займали усю південну частину Старого міста та Вірменський ринок – найбільшу площу у Кам'янці. Частковим самоврядним правом вірменська громада користувалася, вірогідно з кінця XIV ст. Перша документальна згадка про вірменського вїйта у Кам'янці – Янушика відноситься до 1460 р. У 1496 р. кам'янецькі вірмени отримали від польського короля Яна I Ольбрахта підтвердження на право обирати вїйта та старійшин (лавників), що завершило становлення вірменського самоврядування в місті. Таким чином, з другої половини XV ст., вірменська громада мала власну юрисдикцію, означену міськими кварталами, судочинством і печаткою.

Вірменські старійшини (лавники), очолювані вїйтом, займалися адміністративним та кримінальним судочинством, вирішували майнові спори, приймали присягу нових членів громади. Окрім того, вїйт був тримачем печатки громади, що зображала боже ягня – традиційний символ вірменських спільнот XVI–XVIII ст. У ратуші також зберігалися міські книги, у яких велися записи усіх важливих договорів і подій з життя громади. Оскільки колегія радників (консулат) у вірменському магістраті

була відсутня, війт та лавники також займалися господарсько-адміністративними питаннями, які стосувались вірменських кварталів: видавали дозволи на забудову, відкриття лавок тощо.

Важливою складовою вірменського самоврядування була також рада 40 мужів, очолювана віце-маршалком. Рада контролювала діяльність суду, магістрату, доходи та видатки скарбниці, разом з 50 представниками від вірменської громади обирала війта й лавників.

Окрім війта та лавників в адміністративному апараті вірменського магістрату були посади лентвійта (помічника війта), шафара (скарбничого), писарів тощо. Також вірменські магістратські книги XVI ст. містять відомості про кількох вірменських бурмистрів, які виконували адміністративні функції громади, залишаючи війтам лише судові.

Схожі адміністративно-судові повноваження й функції мала українська (руська) громада. З остаточним утвердженням у місті польської влади після 1432 р. громада, ймовірно, втратила частину свого політичного впливу, поступившись першістю польському магістрату. Однак українці активно боролись за відновлення власного самоврядування та врешті досягли успіху. У 1491 р. указом короля Казимира Ягеллончика українська громада Кам'янця отримала право обирати власного війта та колегію лавників. Першим відомим війтом став Микола з П'ястриць. Отже, на кінець XV ст. українська (руська) громада відокремилася від польської юрисдикції та відновила власне самоврядування.

Український (руський) магістрат носив назву "війтівсько-радецький уряд", та, аналогічно до вірменського, мав обмежене самоврядування, яке складалося з судової колегії лавників (радців, старшин) та війта. Судова та самоврядна влада війта обмежувалась українськими кварталами, що розташовувались в північній та, частково, східній частині Кам'янця. При цьому суд польського магістрату виступав для українського (руського) суду апеляційною інстанцією. Також війт був тримачем печатки громади, яка зображала св. Петра, контролював казну, ведення магістратських книг, приймав присягу нових жителів у кварталах, мав право виносити смертні вирoki (право меча).

Магістрат засідав у будівлі ратуші, що розташовувалась на Руському (українському) ринку у північній частині Кам'янця (сьогодні це територія між вулицею Зарванською, Поштовим узвозом та Михайлівським провулком). Перша згадка про її існування, ймовірно, відноситься до 1553 р. Будівля магістрату була дерев'яною, тому вона сильно страждала від пожеж. На початку XVII ст. ратуша була знищена внаслідок пожежі 1616 р. Тоді ж згоріли і магістратські книги української громади. З того часу будівля магістрату на Руському ринку так і не була відновлена, а з 1616 по 1658 р. засідання української (руської) громади відбувалися у різних орендованих приміщеннях. У 1658–1670 рр. магістрат розташовувався у будинку на вул. П'ятницькій (домі Киріака), який носив офіційну назву "Будинок руського магістрату". Ця двоповерхова кам'яниця, збудована у середині XVI ст., стала новим центром суспільно-політичного життя українців у місті. Тут засідали війт та лавники (старшини), вершився суд та розглядалися скарги громадян.

Український (руський) магістрат проіснував в домі Киріака лише дванадцять років. 1670 р. його юрисдикцію було скасовано; влада над українськими кварталами перейшла до польського магістрату, що формально мав включати представників українського населення, однак вони завжди були в меншості.

Проаналізувавши адміністративні функції вірменського та українського (руського) магістратів Кам'янця, варто відзначити, що вони мали неповний управлінський апарат, обмежений війтом, колегією лавників і, у випадку з вірменською громадою, радою старійшин. Однак очільники громад в особах війта й лавників все ще мали адміністративно-виконавчу владу в межах своїх етнічних кварталів: відповідали за благоустрій, безпеку громадян, давали дозволи про поселення на території громади, чи, навпаки насильницьке виселення неблагонадійних громадян. Таким чином, набір функцій в обох органах самоврядування притаманний більше до магістратів, аніж до ратуш, відтак самоназва "магістрат" є виправданою та релевантною.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Білоус Наталія – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України (Київ, Україна)

Блануца Андрій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України (Київ, Україна)

Ващук Дмитро – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України (Київ, Україна)

Гальчак Сергій – доктор історичних наук, професор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Вінниця, Україна)

Готра Олена – кандидат історичних наук, доцент Державного податкового університету (Ірпінь, Україна)

Гурова Інна – кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Доманова Ганна – кандидат історичних наук, доцент Національного університету "Чернігівський колегіум" імені Т. Г. Шевченка (Чернігів, Україна)

Задорожнюк Андрій – кандидат історичних наук, доцент Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)

Зелінський Руслан – краєзнавець, головний спеціаліст Літинської селищної ради (Літин, Україна)

Крішан Акаш – магістр історії, менеджер з управління проектами (Бровари, Україна)

Кужельна Олена – краєзнавець, член Національної спілки краєзнавців України (Шостка, Україна)

Кулішова Анна – завідувач відділом реставрації та реабілітації пам'яток архітектури Національного історико-архітектурного заповідника "Кам'янець" (Кам'янець-Подільський, Україна)

- Лазаренко Володимир** – завідувач відділу українознавства комунального закладу вищої освіти "Вінницька академія безперервної освіти" (Вінниця, Україна)
- Лисий Анатолій** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри суспільно-гуманітарних наук Вінницького гуманітарно-педагогічного коледжу (Вінниця, Україна)
- Олійник Олег** – доктор філософії, провідний науковий співробітник Івано-Франківського краєзнавчого музею (Івано-Франківськ, Україна)
- Павко Анатолій** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних і політичних наук Національної академії управління (Київ, Україна)
- Павко Яна** – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ, Україна)
- Пагор Валентин** – кандидат історичних наук, науковий співробітник Національного історико-архітектурного заповідника "Кам'янець" (Кам'янець-Подільський, Україна)
- Сердуніч Любов** – краєзнавець, письменниця, журналістка, член Всеукраїнського товариства "Просвіта" (Стара Синава, Україна)
- Степанчук Юрій** – доктор історичних наук, професор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Вінниця, Україна)
- Трембіцький Анатолій** – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, краєзнавець (Хмельницький, Україна)
- Фесько Олена** – учитель I категорії, керівник військового музею Комунальної установи "Сумська загальноосвітня школа I–III ступенів № 24" (Суми, Україна)
- Хоптяр Андрій** – кандидат історичних наук, старший викладач Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, провідний науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (Кам'янець-Подільський, Україна)

ЗМІСТ

Програма	4
Вітальне слово міського голови Кам'янця-Подільського Михайла Посітка	7
Наталія Білоус (<i>Київ, Україна</i>) Міські книги Кам'янця XVI ст.: інформаційний потенціал джерел	9
Андрій Блануца (<i>Київ, Україна</i>) Документи з історії нерухомого майна київських міщан у самоврядному Києві у другій половині XVI ст.	13
Дмитро Ващук (<i>Київ, Україна</i>) Привілей князів Коріатовичів 1374 р.: відлуння чотирьох століть	16
Сергій Гальчак (<i>Вінниця, Україна</i>) З історії розвитку інституцій місцевого самоврядування у найдавніших містах і містечках Вінничини	18
Олена Готра (<i>Ірпінь, Україна</i>) Роль магдебурзького права у розвитку місцевого самоврядування в Україні	26
Інна Гурова (<i>Київ, Україна</i>) Самоврядність як ментальна риса української культури	30
Ганна Доманова (<i>Чернігів, Україна</i>) Привілеї польських королів на самоврядування за магдебурзьким правом містам Чернігово-Сіверщини	32
Андрій Задорожнюк (<i>Кам'янець-Подільський, Україна</i>) Магдебурзьке право – основа цехового устрою ремісників Кам'янця-Подільського	36
Руслан Зелінський (<i>Літин, Україна</i>) Магдебурзьке право в Літині: витоки геральдики містечка	41

Акаш Крішан (<i>Бровари, Україна</i>) (Р)еволюція міського уряду в Ковелі у 1611 р.	45
Олена Кужельна (<i>Шостка, Україна</i>) "Апостоли" магдебурзького права. До питання про чисельність і персональний склад райців у магістратах Лівобережної України	49
Анна Кулішова, Валентин Пагор (<i>Кам'янець-Подільський, Україна</i>) Грамоти міського самоврядування Кам'янця-Подільського (XVI–XVIII ст.)	53
Володимир Лазаренко (<i>Вінниця, Україна</i>) Магдебурзьке право Східного Поділля	55
Анатолій Лисий (<i>Вінниця, Україна</i>) До питання про вінницьку магдебургію	60
Олег Олійник (<i>Івано-Франківськ, Україна</i>) Магдебурзьке право у місті Снятин	62
Анатолій Павко (<i>Київ, Україна</i>) Сутність, історичні витоки, загальні принципи, особливості дії магдебурзького права в українських самоврядних містах: повчальний досвід української історії	65
Яна Павко (<i>Київ, Україна</i>) Магдебурзьке право в Україні: особливості та значення	70
Валентин Пагор (<i>Кам'янець-Подільський, Україна</i>) Грамота князів Коріатовичів Кам'янцю-Подільському на самоврядування 1374 р.: спроба аналізу змістової частини	73
Любов Сердунич (<i>Стара Синява, Україна</i>) Магдебурзьке право у містечку Стара Синява на Хмельниччині	78

Юрій Степанчук (<i>Вінниця, Україна</i>)	
Анатоїй Лисий – дослідник магдебурзького права на Поділлі (до 80-річчя від дня народження)	81
Анатолій Трембіцький (<i>Хмельницький, Україна</i>)	
Вплив магдебурзького права на митну справу і торгівлю на Поділлі	84
Олена Фесько (<i>Суми, Україна</i>)	
Магдебурзьке право на Сумщині, місто Кролевець	88
Андрій Хоптяр	
Вірменський та руський (український) магістрати Кам'янця-Подільського: до питання про назву та функції в контексті європейського самоврядного права	93
Інформація про авторів	98

Наукове видання

Всеукраїнська наукова конференція
Магдебурзьке право
на східному прикордонні Європи.
650 років самоврядування
у Кам'янці-Подільському

Програма та матеріали

м. Кам'янець-Подільський,
Кам'янець-Подільський державний
історичний музей-заповідник,
міська ратуша (площа Польський ринок, 1),
20 вересня 2024 р.

Відповідальний редактор
Сергій Калуцький

Оригінал-макет
Світлана Блащук

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 5,93.
Наклад 70 екз. Зам. № 256.

Видавець і виготовлювач ФОП Панькова А. С.,
вул. Симона Петлюри, 306, м. Кам'янець-Подільський,
Хмельницька обл., 32302
Тел. (067) 381 29 43
E-mail: aksiomaprint@ukr.net

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6561 від 28.12.2018 р.